

TC

MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

AHMED VEFİK PAŞA VE TÜRKÇÜLÜK

GÜLTEN MADENDAĞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HATAY/2009

T.C.
MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

AHMED VEFİK PAŞA VE TÜRKÇÜLÜK

GÜLTEN MADENDAĞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Doç. Dr. MUSTAFA ÇOLAK

HATAY/2009

MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Tarih Anabilim Dalı öğrencisi Gülten MADENDAĞ tarafından hazırlanan “**AHMED VEFİK PAŞA VE TÜRKÇÜLÜK**” başlıklı çalışma, .../..../..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı .....
(Başkan)

Üye .....

Üye .....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../....

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Türk Edebiyat dünyasının önemli şahsiyetlerinden Ahmed Hamdi Tanpınar, Ahmed Vefik Paşa için; “*Biraz haşin ve garip şahsiyeti, cevval zekâsı, dürüst ahlakı, garbı iyi tanınması ve bilhassa Avrupai edebiyatımızın başlangıcında, Moliere başta olmak üzere Fransız lisanından yaptığı tercümelere, dil ve tarih hakkındaki vuzuhsuz fakat mühim nokta-i nazarları ile siyasi ve fikir tarihimizin unutulmaz simaları arasındadır*” der (Tanpınar, 1984: 209).

Gerçekten Tanpınar’ın özetlediği gibi çok yönlü karaktere sahip olan Ahmed Vefik Paşa’nın bu özelliği Tanzimat Dönemi aydınının öne çıkan tipik özelliğiydi. Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti’nin yüzünü tam anlamıyla Batı’ya çevirdiği bir dönem başlamış, batıya çevrilen bu yüzlerden Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan reformların bir sonucu olarak, batı dili bilen, edebiyat ve sanata ilgi duyan, siyasetle ilgilenen bir topluluk oluşmuştur. Osmanlı aydınıni oluşturan bu entelektüel kesim Osmanlı Devleti’nde bir devrin temsilcisi olmuştur.

İşte bu temsilcilerin başında gelen Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti’nde memur, bürokrat, tarihçi, edebiyatçı ve devlet adamı olarak birden fazla alanda karşımıza çıkıyor. Yaşam tarzı ve dünyaya bakışı ile sıra dışı bir çizgisi olan Ahmed Vefik, kimilerine göre “*takdire şayan*” bir adam iken, kimilerine göre ise “*mel’un*” bir kişiliktir.

Ahmed Vefik Paşa mizaç ve karakteri bakımından anlaşılması güç bir şahsiyettir. Bu nedenle hakkında çelişkili ve hatta tamamen zıt hükümler verilmiştir. Biz bu çalışmamızda Ahmed Vefik Paşa’nın gerçekten “*takdire şayan*” mı yoksa “*mel’un*” bir kişilik miydi sorularına yanıt arayıp herhangi bir hüküm vermeye çalışmayacağız. Amacımız; Ahmed Vefik Paşa’yı kendi dönemi içerisinde ele alarak, tarihi kişiliği ağırlıklı olarak, edebi ve siyasi yönünü anlamak ve açıklamaktır. Bunu yaparken Ahmed Vefik Paşa’nın Türkçülük faaliyetlerine katkısını, eserlerine ve yaşam tarzına bakarak ortaya koymaya çalışacağız.

Altı kesimden oluşan çalışmamızın birinci kesimi, çalışmanın amacı, konusu, önemi ve yönteminden oluşmaktadır. Çalışmamızın ikinci kesiminde, Ahmed Vefik Paşa'nın yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nin genel durumundan bahsedilmiştir. Tanzimat Dönemi'ni kapsayan bu evrenin Ahmed Vefik Paşa üzerindeki etkisine değinilmiştir. Üçüncü kesimde, Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı ve kişiliğine yer verilmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın ailesinden ve aldığı eğitimden bahsettiğimiz bu kesimde hayatının uzun bir evresini kapsayan memuriyet görevlerinden ve düşüncelerini şekillendiren kütüphanesi ile çevresinden bahsedilmiştir. Dördüncü kesimde, Ahmed Vefik Paşa'nın eserlerinden bahsedilerek özellikle Fezleke-i Tarih-i Osmanî ve Hikmet-i Tarih adlı kitapları incelenmiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın tarih görüşünü ortaya koyan bu eserlerin yanı sıra tiyatro çalışmalarına değinilmiştir. Beşinci kesimde ise konunun ağırlık merkezi olan Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülük ile ilgili çalışmalarına yer verilerek bu konuda onun yolunu takip eden aydınlara örnek gösterilmiştir. Son olarak altıncı kesimde, önceki kesimlerde yapılan açıklamalara ve ekler kısmındaki bilgilere dayanarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasında tenkit ve destekleriyle yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Mustafa ÇOLAK'a, ayrıca manevi teşvikleri ve güzel insanlığıyla örnek olan hocam Yrd. Doç. Dr. Songül ÇOLAK'a, kaynak destekleri ve tecrübeleri için hocalarım Yrd. Doç. Dr. Süleyman HATİPOĞLU'na, Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ'e, Okt. Olcay ÖZKAYA DUMAN'a, Okt. Özer ÖZBOZDAĞLI'ya ve Arş. Gör. Ülkü TECİMEN'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu arada pozitif enerjisi ve içten tavırlarıyla, tezin hazırlanma sürecinde desteğini gördüğüm arkadaşım Merve VURAL'a, teknik desteklerinden ötürü Ahmet ACAR'a, edebi yardımlarından ötürü Cennet HİLAOĞLU'na ve hayatıma girip varlığıyla beni aydınlatan herkese derin şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak tezin hazırlandığı dönem boyunca tüm stresime katlanan ve bana destek olan aileme özellikle babam Ali MADENDAĞ'a sonsuz derecede minnettar olduğumu belirtmek isterim.

AHMED VEFİK PAŞA VE TÜRKÇÜLÜK

Yüksek Lisans Tezi, Gülten Madendağ

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans

Danışman: Doç. Dr. Mustafa Çolak

ÖZET

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıl'da devletin geleceği açısından önemli bir sürece girmiştir. Avrupa karşısında kaybettiği savaşlar ve içeride yaşanan bunalım devletin kendine çeki düzen vermesini gerektirmiştir. Bu doğrultuda III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde başlayan reform çabaları Osmanlı Devleti için önemli bir sürecin dönüm noktaları olmuştur.

Tanzimat Dönemi dediğimiz bu sürecin yaşanmasında ve gelişmesinde Osmanlı aydınının büyük ölçüde etkisi olmuştur. Bu aydınların başında Ahmed Vefik Paşa gelir. Ahmed Vefik Paşa, bu sürece, ürettiği ideoloji, önerdiği siyaset, ilim ve kültür faaliyetleri ile katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde elçilik, valilik, meclis başkanlığı, Anadolu Müfettişliği, maarif nazırlığı gibi önemli görevlere getirilmiş olan Ahmed Vefik, bu görevlerin çoğundan, hakkında çıkan şikâyetlerden ötürü azledilmiştir. Memuriyeti süresince başına buyruk tavırlarıyla tepki çekmiş olsa da devletin çıkarlarını daima ön planda tutmuştur.

Batı ve Doğu dünyasını elçilik görevleri ile yakından, okuduğu kitaplar ile uzaktan tanıyan Ahmed Vefik Paşa yaşamında bunun sentezini oluşturmuştur. Özel yaşamında tam bir doğulu gibi davranan Ahmed Vefik, bilimde ve sanatta batıyı örnek almıştır.

Türk dili ve tarihi adına eserler hazırlamış olan Ahmed Vefik Paşa, bu faaliyetleri ile Kültürel Türkçülüğün başlatıcısı olmuştur.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Aydını, Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı İmparatorluğu, Türkçülük.

AHMED VEFİK PASHA AND TURKISH NATIONALISM

Gülten MADENDAĞ

History Department, Master of Science

Supervisor: Associate Professor Dr. Mustafa ÇOLAK

ABSTRACT

19th century was an important era for the future of Ottoman Empire. By means of the Intellectuals of the Empire, a period called Administrative Reforms took place and progressed . Because of the wars it was defeated , the Empire needed to recover. In accordance with this , the reforms which carried out during the period of III. Selim and II. Mahmut were the critical points of an important period for the Otoman Empire.

By means of the Intellectuals of the Empire, a period called Administrative Reforms took place and progressed . Among these intellectuals, Ahmed Vefik Paşa was one of the most imortant initiators. He influenced this period with his ideology, political ideas and scientific and cultural activities.

When he was assigned as an ambassador, a governor, the president of the assembly, the inspector of Anatolia, the minister of Education , he was discharged of most of these duties because of the complaints about him. Although he was criticized because of his free manners, he always prioritised the benefits of the Empire.

Ahmed Vefik Paşa synthetized what he learned from his embassy in East / West sides of the world and the books he read. In his personal life, he acted just like an easterner but in science and art, he thought just like a westerner.

He was the initiator of cultural Turkism with his works on Turkish language and history.

KEY WORDS

Administrative Reforms , Intellectuals of the Empire, Ahmed Vefik Pasha, Otoman Empire, Turkish Nationalism

AHMED VEFİK PAŞA VE TÜRKÇÜLÜK
Gülten MADENDAĞ

İÇİNDEKİLER

Dış Kapak	
İç Kapak	
Jüri Üyeleri Onay Sayfası	
Önsöz.....	i
Özet ve Anahtar Sözcükler.....	iii
Abstract and Key Words.....	v
İçindekiler.....	vii
Kısaltmalar.....	x

GİRİŞ

BİRİNCİ KESİM

ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE YÖNTEMİ

1.1.Çalışmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2.Çalışmanın Amacı.....	2
1.3.Çalışmanın Yöntemi.....	2

İKİNCİ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI

DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

2.1. Tanzimat Dönemi ve Dönemin Genel Özelliği.....	3
2.2. 19. Yüzyıl Fikir Akımları.....	10
2.2.1. Osmanlıcılık.....	11
2.2.2. İslamcılık.....	13
2.2.3. Türkçülük.....	18
2.2.4. Batıcılık.....	22

ÜÇÜNCÜ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA'NIN HAYATI

3.1. Ailesi.....	24
3.2. Doğumu ve Eğitimi.....	25
3.3. Memuriyete Başlaması ve Görevleri.....	26
3.3.1. Tercüme Kalemi Memuriyetinden Bursa Valiliğine Dek Memuriyeti.....	26
3.3.2. Hüdavendigâr (Bursa) Valiliğinden Ölümüne Dek Memuriyeti.....	42
3.4. Yetiştığı Ortam ve Okuduğu Kitaplar ile Düşüncelerinin Şekillenmesi....	45
3.4.1. Aileden Gelen Etki ve Yaşadığı Dönem.....	45
3.4.2. Ahmed Vefik Paşa'nın Kütüphanesi.....	47

DÖRDÜNCÜ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA'NIN ESERLERİ

4.1. Tarih Eserleri.....	51
4.1.1. Hikmet-i Tarih	51
4.1.2. Fezleke-i Tarih-i Osmani.....	56
4.2. Diğer Eserleri.....	61
4.2.1. Salname (Salname-i Devlet-i Osmaniye).....	61
4.2.2. Şecere-i Türki.....	61
4.2.3. Müntehabat-ı Durub-ı Emsal.....	62
4.2.4. Lehçe-i Osmani.....	64
4.3. Tiyatro Çalışmaları.....	65
4.3.1. Moliere Çevirileri ve Adaptasyonları.....	65
4.3.2. Tiyatro ile İlgili Diğer Çalışmaları.....	68

BEŞİNCİ KESİM

AHMED VEFİK PAŞADA TÜRKÇÜLÜK

5.1. Türkçülük ve Osmanlı Devleti.....	70
5.1.1. Siyasi Bir Kavram Olarak Türkçülük.....	70
5.1.2. Türkçülüğün Tarihi.....	71
5.1.3. Osmanlı Devleti'nde Türkçülük.....	72
5.2. Ahmed Vefik Paşa'da Türkçülük.....	74

5.2.1. Eserleri ve Yaşam Tarzı ile Türkçülüğe Katkısı.....	75
5.2.2. Ahmed Vefik Paşa'dan Etkilenen Türkçü Şahsiyetler.....	78

ALTINCI KESİM

GENEL DEĞERLENDİRME

6. Sonuç.....	82
EKLER	84
Ek-1: Ahmed Vefik Paşa Hakkında Anlatılanlar.....	85
Ek-2: Fıkra Haline Gelen Konuşma ve Anekdolar.....	90
Ek-3: Ahmed Vefik Paşa'nın Hastalığı Dolayısıyla Bursa'ya Gitme Talebine İnanılmayarak Gerçek Nedenin Öğrenilmek İstenmesi.....	96
Ek-4: Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği'nden Azledilmesi.....	97
Ek-5: Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği'nden Neden Azledildiği.....	98
Ek-6: Fezleke-i Tarih-i Osmani adlı eserin kapağı.....	99
Ek-7: Bursa'da Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosunda Bulunan Resimleri I.....	100
Ek- 8: Bursa'da Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosunda Bulunan Resimleri II.....	101
Ek-9: Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu.....	102
EK-10: Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi.....	103
KAYNAKÇA	104

KISALTMALAR

Bkz.	:Bakınız
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Haz.	:Hazırlayan
İ.MMS	:İrade Meclis-i Mahsus
No	:Numara
s.	:Sayfa
T.D.K.	:Türk Dil Kurumu
T.T.K.	:Türk Tarih Kurumu
YEE.	:Yıldız Esas Evrakı

BİRİNCİ KESİM

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE YÖNTEMİ

1.1. Çalışmanın Konusu ve Önemi

Bir uç beyliği olarak 13. Yüzyıl'ın sonlarında Kuzeybatı Anadolu'da kurulan Osmanlı Devleti zamanla Bizans'a doğru gelişme fırsatı bulmuş ve İstanbul'un fethiyle bir cihan devleti haline gelmiştir.

Zirve dönemlerinde devrinin en büyük gücü olan Osmanlı Devleti, zamanla Avrupa'da meydana gelen bilimsel ve kültürel gelişmeleri takip edemediğinden yavaş yavaş çöküş sürecine girmiştir. Rönesans, Reform, Fransız İhtilali gibi Avrupa'yı derinden etkileyen oluşumlar, Batı medeniyetine yeni bir boyut kazandırırken, Osmanlı Medeniyeti'nin geri kalmasına neden olmuştu. Batıya karşı önce bir hayranlık daha sonra onu takip etmenin mecburiyetini yaşayan Osmanlı Devleti bir dizi ıslahatlarla bu açığı kapatmak istediye de tam anlamıyla başarılı olamadı.

Avrupa'yı yakından tanımak ve devletini güçlendirmek için Osmanlı Devleti'nin gösterdiği çabalar, tercüme heyetleri, yurt dışına giden öğrenciler, kurulan elçilikler, yurt dışından getirilen hocalar, Osmanlı'da aydın bir sınıfı meydana getirdi. Bu aydın sınıfın başında gelenlerden biri olan Ahmed Vefik Paşa, o dönemin çoğu aydını gibi tam bir ansiklopedisyen idi. Aynı anda dil, tarih, edebiyat ve siyaset ile ilgilenen Ahmed Vefik, birden fazla yabancı dil biliyor, Batı ve Doğu dünyasını yakından takip ediyor ve bu esnada kötü bir gidişata sahip olan devletini güçlendirmek için yeni ideolojiler üretiyordu.

Düşünceleri ve yaşam tarzı ile nev'i şahsına münhasır olan Ahmed Vefik Paşa, 19. Yüzyıl fikir akımlarından Türkçülüğün temellerini atan kişidir. Bir milletin değerleri ile ön plana çıkmasını savunan Ahmed Vefik, bu doğrultuda Türkleri, Osmanlı kimliğinden ayrı bir yere oturarak, dilinin Osmanlıca'dan, tarihinin Osmanlı tarihi'nden ibaret olmadığını göstermiştir. Yaşadığı dönem milliyetçilik

hareketlerine sahne olan bir dönemdi. Dolayısıyla Ahmed Vefik Paşa da bu konuyla ilgilenererek kültürel anlamda Türkçülüğün yaratıcısı olmuştur.

1.2. Çalışmanın Amacı

Ahmed Vefik Paşa 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti için, hem düşünsel hem edebi anlamda önemli bir şahsiyettir. Onun hakkında önemli çalışmalar, araştırmalar yapılmış olsa da en kapsamlı çalışma Bahriye Çeri tarafından hazırlanan “*Ahmed Vefik Paşa Devir-Eser-Şahsiyet*” adlı doktora tezidir.

Tarihin savaşlardan ibaret olmadığını göstererek, Ahmed Vefik Paşa gibi sıra dışı, aydın bir kişiliği farklı bir yorumla ele almak çalışmamızın amacıdır. Ahmed Vefik Paşa'nın tüm yönleriyle ele alındığı çalışmamızda asıl hedef Türkçülük faaliyetlerini ön plana çıkararak bu konudaki çalışmalarından bahsetmektir.

Bu amacımızı gerçekleştirirken konunun bütün halinde değerlendirebilmesi için onun yaşadığı dönemi hatta kendisinden sonraki döneme bıraktığı etkiyi izah etmeye çalıştık.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Tarih araştırmacılığında dikkat gerektiren hususlardan biri, araştırmacının olaylara objektif olarak yaklaşması ve gerçeği bu şekilde yansıtmasıdır. Bu nedenle uygulayacağımız yöntem; ilk olarak belge ve kaynaklara başvurmaktır. Biz de çalışmamızın ilk aşamasında arşiv taraması yaptık. Bunu yaparken aynı zamanda araştırdığımız dönemin basın organlarını taradık. Bu basın organları Tercüman-ı Ahval, Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr ve Sabah Gazeteleridir. Bundan sonraki aşamada Ahmed Vefik Paşa'nın eserlerine ulaşmaya çalışıp bir kısmını temin ettik. İkinci el kaynaklarımız arasında en sık kullandıklarımız ise; A.Fevziye Tansel (Ahmed Vefik Paşa), M. Zeki Pakalın (Ahmed Vefik Paşa), İsmail Hikmet Ertaylan (Ahmed Vefik Paşa), Mahmud Kemal İnal (Son Sadrazamlar) adlı çalışmalardır.

İzlemiş olduğumuz bu yol neticesinde elde edilen bulgu ve belgeler değerlendirilerek yazım aşamasına geçilmiş ve konu kronolojik ve objektif olarak işlenmeye çalışılmıştır.

İKİNCİ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

Her insan düşünce yapısı ve yaşama bakışıyla bulunduğu dönemin izlerini yansıtır. Çalışmamızın konusunu oluşturan Ahmed Vefik Paşa'nın da aydın kimliğinin oluşumunda, Türk kültür hayatına dair etkili fikirler üretmesinde yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel olaylarının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira yaşamı Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'ne denk düşen Ahmed Vefik Paşa bu dönemin izlerini taşımakla kalmamış dönemin bizzat temsilcilerinden biri olmuştur. Bu nedenle Ahmed Vefik Paşa'yı yakından tanıyabilmek, anlayabilmek ve daha net bir şekilde değerlendirmeye tabi tutabilmek için öncelikle yaşadığı dönemin genel durumunu değerlendirmek gerekmektedir.

2.1. Tanzimat Dönemi ve Dönemin Genel Özelliği

18. Yüzyıl'da Osmanlı aydını ciddi anlamda bir karamsarlığa düşmüştü. İmparatorluk Yeniçağ dünyasının değişen şartlarına uyum sağlayamıyor ve devletin arazi rejimi, bürokratik örgütlenmesi ve en önemlisi de askeri düzen büyük sarsıntılar geçiriyordu. 1683 II. Viyana kuşatması ile Osmanlı'nın ilk toprak kaybı tüm bu sarsıntıların ciddiyetini gözler önüne sermeye başlamıştı.

İmparatorluğun Batı karşısında gerilediğini idrak eden devlet ve fikir adamları -ki bunların başında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile Osmanlıda matbaayı kuran Müteferrika İbrahim Efendi gelir- devletin varlığını korumak için Batılılaşmanın gereğine inanmışlardı. Bu yüzden 1718'de askeri kurumların Batı örneğinde düzenlenmesine giriştiler. Ancak gerçekleştirdikleri ıslahat yetersiz kaldı ve savaşlarda Osmanlı ordularının yenilmesi devam etti. Nitekim 1768'de Rusya'ya karşı açılan savaş 1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona erdi. Bu antlaşmayla bir Müslüman memleketi olan Kırım'ın terkine rıza gösterildi. Böylece Osmanlı Devlet yöneticileri, askeri anlamda yapılan ıslahatın yanı sıra, diğer kurumların da Batı tarzında değiştirilmesine gerek duydular (Kuran, 1997: 22).

Batı tarzında ıslahat yapılabilmesi için öncelikle Batı'nın yakından tanınması gerekiyordu. Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri bir yandan çeşitli nedenlerle Avrupa'dan kaçıp Osmanlı Devleti'ne sığınan aydınların görüşlerinden yararlanmaya çalışırken, diğer yandan da Avrupa'nın önemli merkezlerine elçilik heyetleri¹ göndererek o ülkeleri yakından tanımaya çalışmışlardır. Fizik, astronomi ve coğrafya dallarından bazı kitapların Türkçe'ye çevrilmesi için tercüme heyetleri oluşturulmuştur. Ahmed Vefik Paşa da bu Tercüme Odası²nda çalışanların başında gelir.

Osmanlı Devleti'nin “*yenilikçi padişahı*” olarak anılan III. Selim'in “*Nizam-ı Cedit*” ordusunu kurma girişimi, merkezi otoriteyi, düzenli bir maliyeyi ve yeterli idari düzenlemeleri esas alan modern, bürokratik ve akılcı bir düzenin tesisi yönünde atılmış ilk önemli adımdı (Karpat (a), 2006: 234). III. Selim'in 1792'de başlattığı “*Nizam-ı Cedit*” hareketini, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra II. Mahmud'un ıslahatları takip etti. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin gerilemesi durmadı. Yabancı devletlerle yapılan savaşların başarısızlıkla sonuçlanmasından başka, orduları 1832 ve 1839'da ayaklanan Mısır valisinin kuvvetlerine yenildiler. Avrupa'yı tanıyan devlet adamları imparatorluğun parçalanmasını önlemenin çaresini, düşünce alanında da ıslahat yapılmasında görüyorlardı.

¹ III. Selim'in büyük elçilik açma planının ilk uygulamaları Londra, Paris, Viyana ve Berlin'de oldu. Üçer yıl için gönderilen bu büyük elçilerin yanında görevleri dil öğrenmek ve devlet hizmetindeki öteki yararlı bilgileri edinmek olan genç memurlar da vardı. Bu yönde ilk adım, Yusuf Agah Efendi'nin 1793 tarihinde Londra'ya gönderilmesidir (Sander, 1987: 132).

² Tercüme Odası'nın kurulması Osmanlı aydınının yaratılmasında önemli bir etkendi. İdari bir kolaylık olması tasarlanarak düzenlenmiş bu daire, kısa sürede 19. yy daki sayılı Osmanlı memurlarının bir bölümünün yetiştiği bir okul halini aldı. Gerek Hariciye Nezaretinde, gerekse başka bölümlerde önemli görevlere yükselen genç Osmanlı bürokratları buradan çıktı ve bunlardan bir kısmı sadrazam oldu. Tercüme Odasından çıkan iki katip, 1850'lerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk telgraf sisteminin kurulmasına yardım ettiler; aynı daireden yetişen iki eski eleman, 1859 yılında taşra idarecilerini eğitmek üzere kurulmuş bir okulda (Mekteb-i Mülkiye) ders veren ilk hocalar arasına girdiler. Tercüme Odasından yetişenler arasında Ali Paşa, Fuad Paşa, Münif Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Mehmed Reşit Paşa, Safvet Paşa ve Namık Kemal Bey gibi kişiler vardı. Bu insanlar Fransızca'yı Tercüme Odasından öğrendiler ya da yetkinleştirdiler. İlgilendikleri diplomatik işler sayesinde Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ediyorlardı. Zaten dilin kendisi bile Batı fikirlerine her kapıyı açan sihirli bir formül gibiydi (Davidson, 1997: 40).

Bu doğrultuda II. Mahmud'un ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Abdulmecid babasının yaptığı reformların devamı için harekete geçti ve Londra elçisi iken Abdulmecid'in cülusu ile İstanbul'a gelen Mustafa Reşit Paşa'nın yoğun gayretleri sonucunda 3 Kasım 1839 tarihinde "*Tanzimat-ı Hayriye*" ilan edildi.

Fermanın karakterinde, insan özgürlüğü ve insanın yaratılışı itibariyle sahip olması gereken temel haklar esas alınmıştı. Osmanlı Devleti'ndeki bütün tebaanın eşit sayılması, mülkiyet ile miras bırakabilme hakkının tanınması ve köleliğin kaldırılması, insan hakları açısından büyük ve önemli bir adımdı (Kurtcephe, 2007: 32).

Bu önemli adımın ardından Avrupa'ya hoş görünmek adına bir ferman daha ilan olundu. Yeni stil ordunun Ruslar karşısındaki zayıflığı, reformların içinin boşluğunu ortaya çıkardı ve Avrupa'yı Osmanlı hükümetinin ciddiyet ve iyi niyetlerine inandırma zorunluluğu bir kere daha belirdi. Avrupalıların çoğu için Türk samimiyetinin mihenk taşı Müslüman olmayanlara karşı muamele idi. Hükümet 1855 yılında gayrimüslimlere karşı iki ayırım tedbirini kaldırmak niyetini ilan etti. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi tamamen kaldırıldı ve Müslümanlara hasredilmiş askerlik hizmeti herkese tanındı (Lewis, 2004: 115–116). "*1856 Hatt-ı Hümayunu*" diye bilinen Islahat Fermanı'nın girişinde imparatorluğun bütün uyrukları arasındaki bağ olarak yurt severlik, yani "*vatandaşlık*" kavramına yer verilmişti. Bu laik ve batılı milliyet kavramına doğru atılmış bir adımdı (Davidson, 1997: 71).

Tanzimat Dönemi yenilikleri, Lale Devri ile başlayan Osmanlı çağdaşlaşma sürecinin en önemli köşe taşlarından biridir. Dönemin en belirgin özelliklerinden biri yapılan düzenlemelerin sadece askeri alanlarla sınırlı kalmayıp, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Tanzimat Dönemi faaliyetlerinde eğitim alanında görülen gelişmeler oldukça dikkat çekicidir. Örnek olarak; 1840 yılında Mekatib-i Umumiyye Nezareti (Bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı) açılmıştır. 1848 yılında ise Rüştiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacı ile Darülmualimin adı ile bir orta öğretmen okulu açıldı. Ekim 1846'da ileride açılacak Darülfünun için Ayasofya'da temel atma merasimi

yapıldı. Darülfünun'da okutulacak derslerin kitaplarını hazırlamak maksadı ile de 1851'de Encümen-i Daniş (Bilimler Akademisi) kuruldu.

Encümen-i Daniş'in kurulması fikri, Osmanlı Devleti'nde eğitimin Batılı örneklere göre düzenlenmesi amacıyla girişilen teşebbüsler arasındadır. 1845'te teşkil edilen Maarif Meclis-i Muvakkatı'nın layihası ile ortaya atılmış olan layihada, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olarak Encümen-i Daniş'in kurulması istenmiş, bunun gayesi ve bünyesi ana hatlarıyla belirtilmiştir. Encümen-i Daniş'in içinde yer alacağı Darülfünun binasının tamamlanması beklenmeyip vakit geçirilmeden kurulması teklifiyle sadarete sunulan bu layiha, görüşü alınmak üzere Sultan Abdulmecid'e sunulmuş, padişah'ın 15 Nisan 1851'de çıkan iradesiyle de kuruluşu kesinleşmiştir. Encümen-i Daniş'in kuruluş gayesini ve görevlerini, 1845'ten bu yana açılması düşünülen Darülfünun'da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlama işi teşkil etmekteydi. Çeşitli alanlarda halkın anlayabileceği sade bir dille hazırlatıp yayımlayacağı kitaplarla Türkçenin gelişmesine yardımcı olması da kendisinden beklenen hizmetlerin başında gelmekteydi. Encümen-i Daniş üyeleri yalnız ilim ve fikir adamı hüviyetinde kimselerden ibaret olmayıp, önemli bir kısmı devlet ileri gelenleri ile yüksek idari görevlilerden seçilmişti. Kuruluşun dâhili üyelerinin adları şöyleydi: Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, Serasker Mehmed Rüşdü Paşa, Meclis-i Vela Reisi Sadık Rıfat Paşa, Hariciye Nazırı Ali Paşa ve Tercüme Odası hulefasından Ahmed Vefik Paşa (Uçman, 1995: 176–178).

Encümen-i Daniş'in kuruluşundan başka eğitim alanında yapılan önemli gelişmelerden bir diğeri ise, Avrupai yapıda ilk kez bir orta öğretim kurumu olan Galatasaray Sultanisinin kurulmasıdır. 1 Eylül 1868'de Osmanlılık düşüncesine uygun bir biçimde kurulan mektebin amacı 1856 Islahat Fermanı'nda dile getirilmişti. Fermanda, bütün tebaanın askeri ve mülki okullara alınabileceği belirtilerek, gayrimüslimlerin de bu okullara gitmesi sağlanmıştır (Antel, 1999: 446–449). Eğitim alanındaki kalıcı reformlar ise 1869'da çıkarılan Maarif Nizamnamesi ile gerçekleştirildi.

Elbette değişim sadece eğitim alanında olmamiştı. 1870 yılında hukuk alanında önemli bir reform olan Mecelle Ahmed Cevdet Paşa tarafından hazırlanmış, Batı'ya açılan bir kapı olan Hariciye Nezareti bu dönemde kurulmuştur. II. Mahmut Döneminde Osmanlı Devleti'ni Batı'ya değil, Batı'yı Osmanlı Devleti'ne tanıtmaya yoluyla dış ilişkilerin çerçevesini açan bir nüfuzla İstanbul ve öteki önemli merkezlerde yeni bir sivil bürokrasi doğdu. Böylelikle 1836 yılının Mart ayında reisülküttaplık Hariciye Nazırlığı haline getirildi (Sander, 1987: 135).

Genel olarak baktığımızda tüm bu girişimler, yeni ve modern tarzda okulların açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi, Avrupa'daki eserlerin tercüme edilmesi kısacası Batı'nın yakından takibi gelecek kuşakların aydın kadrosunu yarattı. Bu kadroya “*Tanzimat Adamı*” ya da “*Osmanlı Entelektüeli*” denildi.

Tanzimat'ın öncü kadrosunu oluşturan bu şahsiyetler ne geldikleri meslek ve dünya görüşü ne de toplumsal kökenleri bakımından birbirine benzemeyen kişilerden oluşurdu ama ortak amaçları geri kalmış bir imparatorluğu çağdaşlaştırmaktı. Ahmed Cevdet Paşa, Ali Paşa, Reşit Paşa, Fuad Paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardı (Ortaylı, 2004: 229). Bu ön plana çıkan dörtlünün yanında şemseddin Sami ve bizim de konumuzu ilgilendiren Ahmed Vefik Paşa yer almaktadır.

Reşit, Ali ve Fuad Paşalar, Tanzimat'ın baş mimarları olarak dönemin önde gelen isimleriydiler. Yükselişe doğru ilk adımlarını yabancı bir dil bilgisine borçlu oldukları söylenebilir. Fransızca o dönemde bir katibi tercüman, bir tercümanı diplomat, bir diplomatı da devlet adamı yapan bir tılsım idi. Osmanlı imparatorluğunu yaşama endişesinin tamamen kaplamış olduğu bir zamanda güven ve karar mevkileri kaçınılmaz olarak Avrupa'yı, dilini ve işlerini bilen kimselere geçti. Yani iktidar eliti, ordudan ve ulemadan değil, Tercüme Odası'ndan ve elçilik kâtiplerinden geliyordu (Lewis, 2004: 118). Bu nedenle Tercüme Odası'nın kurulması Osmanlı aydını'nın yaratılmasında önemli bir etkendi. İdari bir kolaylık olması tasarlanarak düzenlenmiş bu daire kısa sürede 19. Yüzyıldaki sayılı Osmanlı memurlarının bir bölümünün yetiştiği okul halini aldı.

Tanzimat aydınlarının çalışmalarına baktığımızda genel olarak çoğunun “*ansiklopedisyen*” olma eğiliminde buldukları göze çarpar. Devlet adamından

yazarına kadar bu toplumun seçkinleri tiyatrodan gazeteye, mimariden filolojiye ve doğa bilimine kadar her konuda fikir sahibi olma çabası içindelerdi (Ortaylı, 2004: 260). İşte tüm bu çabalar Ahmed Vefik Paşa'da da karşımıza çıkacaktır. Tiyatro çevirmenliğinden sözlükçülüğe kadar her alana el atması Avrupa kültürüne açılma çabasından başka bir şey değildi.

Elbette Tanzimat adamı demek sadece bu dönemin aydın erkeklerini kapsamaz. Tanzimat'ın öncü kadınları da vardı. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım Tanzimat Dönemi'nin aydın kadın tipine bir örnektir. Devrin aydın gruplarıyla görüşür, özellikle diplomat eşlerini veya İstanbul'u ziyaret eden seçkin yabancı hanımları evine davet eder, davetten ve konuşulanlardan hükümeti haberdar ederdi (Ortaylı, 2004: 235).

Bu süreçte, Tanzimat içerisinde Avrupa'da gelişmekte olan milliyetçi fikirlerin yer alması, memleketin geleceğini bu hislere bağlı gören bazı münevverler üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiş ve bunun neticesi olarak “*Yeni/Genç Osmanlılar*” adı ile gizli bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin ilk faaliyeti Kuleli Vakası ve Abdülaziz'in tahta cülusundan sonra siyasi sahada görülmeğe başlanmıştır. Cemiyetin ilk üyeleri Ziya Paşa, Namık Kemal, Mahmud Nedim Paşa, Ali Suavi, Agâh Efendi, Ebüzziya idi. Amaçları icraatlarına mani olan sadrazam Ali Paşa'yı düşürmek ve cemiyet azasından Mahmud Nedim Paşa'yı sadarete getirerek iktidarı ele geçirmektir. Bu durumdan haberdar olan Ali Paşa bu cemiyetin dağılmasına ve üyelerinin yurt dışına kaçmasına neden oldu (Eren, 1979: 755).

Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni dönemde, istenilen başarılar tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Özellikle devlet içerisindeki halkların eşitliği sağlanırsa, tüm sorunların çözüleceği fikri, tam tersi bir etki yaratmıştır. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra, Hidiv İsmail Paşa Bab-ı Ali'nin emir ve talimatına riayet etmemeye başladı. Bağdat'ta isyanlar çıktı. Uzun zamandır ihtilaf konusu olan Bulgar Kilisesi meselesi alevlendi. Almanya ile dostluk kurmuş olan Rusya, Fransa'nın 1870–1871 Harbinde mağlup olmasından faydalanarak, şarkta nüfuzunu artırmak için Londra'da toplanan konferansta, Paris Antlaşması'nın Boğazlar ve Karadeniz hakkındaki hükümlerini kendi lehine tadil ettirdi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'na diğer büyük Avrupa devletlerinden herhangi bir yardım

gelmeyeceği bir kere daha meydana çıktı (Eren, 1979: 759). Bundan sonraki evre 1876 yılına kadar hürriyet taraftarları ile saray taraftarlarının mücadelesi şeklinde devam etmiştir.

Bu mücadelenin başrollerinde Genç Osmanlılar yer almaktaydı. Genç Osmanlılar en geniş reform hareketi olarak Osmanlı Devleti'ndeki padişah idaresine dayanan mutlakiyet rejimini, meşrutî yönetime çevirmek istiyorlardı. Cemiyet üyelerine göre, Osmanlı Devleti'nde meşrutî sistem kabul edilirse, seçim yoluyla halk kendilerini yönetecek idarecileri kısmen seçmiş olacaktır. Seçim sonunda meclise girecek olan mebuslar, her din ve ırktan olabileceği için kendi bölgelerindeki seçmenlerin isteklerini mecliste dile getirebilecekti.

Ali Paşa'yı düşürme istekleri öğrenilince cemiyetleri dağıtılan ve yurt dışına kaçan Genç Osmanlılar 1871 yılında çıkarılan genel af sonucunda ülkeye dönmeye başladılar. Dağılmış olsalar da faaliyetlerini sürdüreceklerdir. Tiyatroya el atan Namık Kemal, "vatan" kelimesini kullanan ilk yazar olarak edebiyat tarihine geçmiş ve bu isimle bir piyes kaleme almıştır. 1873 yılında Gedik Paşa Tiyatrosu'nda sahneye konan "*Vatan Yahut Siliste*" adlı oyun "*vatanseverlik*" kavramını halka aşıliyordu (Tanpınar, 2001: 280–281). Bu ve buna benzer çabalarla halkın desteğini alan Genç Osmanlılar, üst düzey devlet yöneticilerinin fikirlerini benimsemesiyle gerçekleştirmek istedikleri meşrutiyet düzeni için gerekli ortamı yaratmışlardı. Buna bağlı olarak meşrutiyeti ilan etmek şartıyla II. Abdulhamid tahta çıkarılmıştır (1876). Tahta çıkışının hemen ardından Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası "*Kanun-i Esasi*" ilan olunmuştur.

"*Kanun-i Esasi*"nin ilanının ardından Osmanlı Devleti'nin ilk meclisi açılmış ve meclis reisliğine Ahmed Vefik Paşa getirilmiştir. Ancak bu reislik çok kısa sürecektir. Balkanlarda karışıklığın yaşandığı bu evrede Avrupa diplomasisinin de müdahalesi ile ortaya çıkan gelişmeler, 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasına yol açmıştır. Rusya'nın Balkanlardaki buhranı bahane ederek 1877 yılında Osmanlıya saldırmasıyla başlayan bu savaşta, Rus orduları Batıda İstanbul, Doğuda Erzurum önlerine kadar gelmişlerdir. Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'ndan ötürü Ahmed Vefik Paşa sert tepkilerle karşılaşmıştır. Bu olay ile birlikte meclis kapatılmıştır.

Mecliste, Mebuslar Kanun-i Esasi'ye taraftar olanlar ve karşı bulunanlar diye ikiye ayrılmışlardı. Abdulhamid sözünde durmuş, kanunu tasdik etmiş ve meclisi açmıştır; fakat 1877 savaşı bahanesiyle meclisi kapattıktan sonra otuz üç yıl bir daha açmamıştır. Nazari olarak Kanun-i Esasi'yi kaldırmamış fakat hükümsüz bırakmıştır. Abdülaziz'in katledildiği iddiasıyla açılan muhakemede Mithat Paşa sürülmüştür. Ondan sonraki yıllarda meşrutiyetçi aydınlar birer bahane ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Abdulhamid devrinde hürriyet fikirleri takibe uğradı. Buna karşı devletin resmi maarif teşkilatı genişledi. Bu devirde “*maarif*” ,“*malumat*” gibi meşrutiyetçi ve hürriyetçi fikirlerle hiçbir ilgisi olmayan, yalnızca dünyadan haber veren ve öğretimle ilgili dergiler çıktı. Genç kuşaklar Namık Kemal ve arkadaşlarının eserlerini gizlice okumaktaydılar (Ülken, 1979: 93).

Birinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayan II. Abdülhamid dönemi dış siyasette denge politikası güden, iç işlerinde İslamcılık (Panislamizm) politikası uygulayan bir anlayışa sahip idi. Bunların yanı sıra ülke içerisinde ıslahatlara girişilmiştir. Eğitim alanında öncelikli olarak Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye gibi okulların müfredatlarının yeniden düzenlenmesi ve okulların genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Ulaşımaya büyük önem verilmiş özellikle demiryolları ile ilgili olarak Bağdat Demiryolu Projesini, imtiyazı Almanya'ya vererek hayata geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak için gösterilen tüm bu çabalar devleti yıkılmaktan kurtaramadığı gibi Osmanlı Devleti'nin temeli sayılan geleneksel müessese ve fikirleri sarsacak değişik kavram ve fikirleri de beraberinde getirmiştir. Vatan, millet, hürriyet, eşitlik, meşrutiyet gibi yeni ve etkili kavramlar, yabancı ülkelerde kurulan Osmanlı elçilikleri, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, yeni açılan okullar, bu okullarda ders veren Batılı ve azınlıkların Batı ile yoğun temasları sonucu Osmanlı devletine girmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'ne giren fikirler Türk aydınını önemli derecede etkilemiştir (Sarıncay, 1994: 38).

2.2. 19. Yüzyıl Fikir Akımları

Bir devletin gücü, halkın refah düzeyi ile doğru orantılıdır. Özellikle bu, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bir prensip idi. Fakat devlet sistemindeki aksaklıkların ortaya çıkması, dünyada yaşanan gelişmelerin takip edilememesi önce

halkı daha sonra devlet adamlarını huzursuz etmeye başlamıştır. Özellikle Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmesi ve buna bağlı olarak devleti bekleyen çöküş süreci halkı ve devlet adamlarını çözüm arayışına itmiştir; fakat devlet adamlarının çözümleri bir sonuç vermeyince Tanzimat aydını harekete geçmiş ve Osmanlı Devleti'ni yeniden canlandırmak için fikir üretmeye başlamışlardır.

2.2.1. Osmanlılık

Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan bütün insanların ilk siyasi kimliği Osmanlılık olarak tanımlanır. Bu kimliğin kökü devlet vatandaşlığıdır. Başka bir deyimle Osmanlı vatandaşı olan herkes dil, din, cins, sosyal sınıf farkı gözetmeksizin Osmanlı kimliğine sahip olabilecekti. Kökü, Tanzimat ve bilhassa 1856 Islahat Fermanı'nda bulunan Osmanlılık kavramı, 1864 yılında çıkarılan vatandaşlık kanunu ile tarihte ilk kez Osmanlı ülkesinde yaşayan insanlara devlet eli ile yeni bir kimlik vermekle sonuçlanmıştı (Karpas (b), 2006: 72).

Osmanlılık fikrinin özü, Osmanlı ülkesindeki bütün halkın, Müslim, gayri Müslim ayrımı gözetmeksizin, aynı siyasi ve sosyal haklara sahip olmasını sağlamak ve böylece aralarında tam bir eşitlik meydana getirmektir. Dini ve fikri serbestliğin tanınmasıyla oluşacak eşitlikten yararlanılarak, insanların din ve etnik farklılıklarına rağmen birbirlerine karışması ve ortak bir vatan birleşmiş yeni bir milletin, “*Osmanlı Milleti*”nin ortaya çıkmasını sağlamaktır. Dolayısıyla bu birlik içerisinde Osmanlı Devleti yıkılmaktan kurtulacak, sınırlarını muhafaza edebilecekti (Akçura, 2005: 19).

Tanzimatla birlikte batılı fikirlerin Osmanlı'ya giriş vasıtalarının artması ve basın gelişmesi sonucu 1860'lı yıllarda imparatorlukta bir aydın muhalefet hareketi belirmeye başlamıştı. 1865'e doğru şekillenerek “*Yeni Osmanlılar*” veya “*Genç Osmanlılar*” adını alan bu hareketin öncülüğünü Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi yapmışlardı (Özcan, 2007: 486). Yeni Osmanlıların yayınları neticesinde başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun büyük şehirlerinde hürriyet ve meşrutiyet taraftarları bir kamuoyu oluşturmuşlardır. Bununla birlikte, Mithat Paşa ve ordu komutanlarının yapmış oldukları bir hükümet darbesi neticesinde meşruti yönetim

yolunda hızlı adımlar atılmış ve 1876 yılında anayasalı meşrutî sisteme geçilmiştir. (Karal, 1983: 496)

Osmanlılık milli birlik, milli düşünce ve milli iradeleri amaçlamaktaydı. Bu sözlerin teoride kalan bir görüş olmaması için de Meclis-i Mebusan'ın kurulup, Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi şarttı. Kanun-i Esasi'nin 8.maddesinde: “*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepte olursa olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur*” denilmiştir. Bu ifadelerde, II. Abdulhamid devrinde resmi planda Osmanlılık fikrinin uygulanmaya devam ettiği açıkça görülmektedir (Özcan, 2007: 487). Bu bağlamda Osmanlılık fikrinin uygulama aşamasına geçirilmesi, II. Abdulhamid'in tahta çıkmasıyla gerçekleşmiştir diyebiliriz.

Kanun-i Esasi'nin 1876'da ilanı, Padişah ile Osmanlı tebaası arasında bir sözleşme hükmünde olup halkın devlet idaresine katılımını ifade etmekteydi. II. Abdülhamid meclisin açılış nutkunda bütün Osmanlı halkının bir vatan evladı olarak eşit haklara sahip olduğunu vurgulamıştır. Buna mukabil verilen cevapta ise “*Osmanlı Milleti*” ve “*Millet Mebusları*” tabirleri kullanılmıştır. Bütün bu girişim ve çabaların sonucu, Osmanlı toplumunun kaynaşması beklenirken tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Böylece Meşrutiyete dayanan Osmanlılık fikri ilk sert darbeyi almıştır (Karal, 1983: 496-498). 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin Kongresi neticesinde Hıristiyan toplumların önemli bir kısmının imparatorluktan ayrılmaları veya özerk hale gelmeleri, Tanzimatçıların “*Osmanlılık*” ideallerinin gerçekleşmeyeceğini göstermiştir. Ancak “*Osmanlılık*” fikri tamamen yok olmak yerine ikinci planda kalmıştır (Kodaman, 1987: 23).

II. Mahmud ve sonrasındaki padişahlar Osmanlılık düşüncesinin önde gelen temsilcisi olduğu gibi Yeni Osmanlılar ve İttihat Terakki de bu düşüncenin savunucularındandı. İttihat ve Terakki Cemiyetini kuranlar Genç Türklerden sayılmakla beraber, siyasi bir program etrafında toplanan organik bir oluşum içindeydiler. Ancak, İttihat Terakki de kendi içinde zaman zaman iç çekişmeler yaşamakla birlikte, Osmanlılık fikrinin temsilcisi olma durumunu hep muhafaza etmiştir (Karal, 1983: 511). Bu durumu muhafaza ederken de “*İttihad-ı Anasır*” ilkesini savunmuşlardır. Bu ilkeye göre; önce herkese bir Osmanlılık şuuru

kazandırıp, herkesi Osmanlılaştırmayı hedeflemişlerdi. Yani, Osmanlıcılığı bir üst kimlik olarak kabul etmişlerdi (Kodaman, 2002: 184).

Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) ve Berlin Kongresi neticesinde oldukça zayıflayan Osmanlıcılık fikri tam anlamıyla II. Meşrutiyet'in ardından, Osmanlı Devleti'nin dağılmasının hızlanmasıyla başarısızlığını ortaya koymuştu. Çünkü, 1908'den sonra Rumlar Rumluğunu, Ermeniler Ermeniliğini, Arnavutlar Arnavutluğunu ve Araplar Araplığını yapmışlardı (Kodaman 2002: 184). 1913 yılı itibariyle Balkan topraklarının büyük çoğunluğunun elden çıkması artık bu düşüncenin uygulanamayacağı gerçeğini ortaya koymuştu. Bu sebeple Osmanlıcılık fikrinin temsilcisi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de ideolojisini değiştirerek Türkçülük düşüncesini benimsemeye başlamıştı.

19. Yüzyıl'da devlet ilkesi şeklini almış Osmanlıcılık, aslında tarihte oluşmuş fakat şuur altında yaşamış tarihsel, kültürel Osmanlılık kimliğini bilinçli bir kimlik haline sokmuştur. Osmanlılık aynı zamanda ilk defa olarak vatan kavramının genişleyip yerleşmesine ve maddi-siyasi bir şekil almasına yol açmıştır. Artık vatan bir kişinin doğduğu köyü ve kasabayı değil Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu tüm toprakları ifade etmektedir (Karpaz (b), 2006: 74).

2.2.2. İslamcılık

Osmanlılık bir milletin ortaya çıkması için kişileri birbirine bağlayacak temel kimliklere ve değerlere hitap etmediği için toplum içinde gerçek manada bir birlik ve dayanışma yaratamamıştır. Buna karşılık 19. ve 20. Yüzyıl'da İslamcılık fikri öne çıkmaya başlayarak gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetleri karşısında devletin bütünlüğünün din birliği ile sağlanabileceği savunulmuştur.

İslamcılık düşüncesini benimseyen ve bunu bir devlet politikası haline getiren padişah, II. Abdülhamid'dir. Abdulhamid, İslamcılık siyasetini hem iç politikada uygulayarak birliği sağlayıp, devleti çöküşten kurtarmak, hemde dış politikada uygulayarak dünyadaki bütün Müslümanları halifelik çatısı altında toplayıp, uluslar arası siyaseti kendi lehine çevirmek istemiştir. Kendi liderliğinde ülke içi ve sınırlar ötesi Müslüman kamuoyunu, siyasete yön verici bir güç haline getirmeyi amaçlamıştır. II. Abdülhamid döneminde, başta Ortadoğu toprakları olmak üzere

Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı olarak Müslümanların yaşadığı düşünülür ve üstelik bu dönemde dünya devletlerinin Ortadoğu'ya yerleşme gayeleri göz önünde tutulursa, uygulanmak istenilen siyaset daha iyi anlaşılır. Ayrıca dünyada Müslümanların yaşadığı pek çok bölgenin –Hindistan başta olmak üzere- sömürge olması ve buralarda yaşayan Müslümanlarla yapılacak ittifakın sömürgeci devletlere karşı doğuracağı güç, oldukça dikkat çekicidir (Kurtcephe, 2007: 74).

İslamcılığın bir ideoloji olarak ortaya çıkışını özetleyecek olursak; Osmanlı Devleti'nde ve İslam Dünyasında 17. Yüzyıl'dan itibaren ortaya çıkan bir durgunluk söz konusuydu. Bu durgunluğu yok ederek İslam'ın yıldızını tekrar parlatmak için bazı ülkelerde dini manada entelektüel bir hareket ve uyanış başlatılmış idi. Bu hareketi 1787'de Arabistan'da Muhammed İbn Abdulvahab başlatmıştı. Amacı, İslamı gerçek şekline, özüne döndürmektir. İkincisi, daha mistik daha politik olan 1848'de Libya'da başlayıp Afrika'da yayılan Senusilik hareketiydi. Üçüncüsü ise, Cemalettin Afgani'nin öncülüğünde başlatılan akımdır. Liberal fikirli olup demokrasiyi savunan Afgani batı emperyalizmine karşı ancak Batı tekniğini ve sosyal reformlarını benimsiyordu. Afgani'ye göre İslam'ın kurtuluşu ancak, Panislamizm ile mümkündür (Kodaman, 1999: 132).

Cemaleddin Afgani 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından istilasından sonra İstanbul'a gelmiş ve Abdulhamid ile tanışarak ona İslamcılık hakkında bilgi vermiştir. Dolayısıyla, Abdülhamid'in izlediği siyasetin İslamcılığa dönüşmesinde, Afgani gibi İslam bilginlerinin büyük katkıları olmuştur (Kodaman, 1999: 61).

II. Abdülhamid'in Afgani ile tanışmasının ardından onda İslamcılığın ortaya çıkmasında Avrupa emperyalizminin İslam memleketlerini tehdit etmesi önemli bir etkidir. Zira İslam dünyası Osmanlı, İran Afganistan hariç hemen hemen tamamıyla Avrupalı emperyalist devletlerin sömürgesi haline gelmişti. Rusya, Müslümanlardan oluşan Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum'a, Fransa Tunus'a, İngiltere ise Mısır'a yerleşmişti (Karal, 1983: 541). Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar ise hem Osmanlı Sultanı olan hem de İslam halifesi olan padişah Abdülhamid'den destek bekleyerek ona bağlılıklarını bildiriyorlardı. II. Abdülhamid'de özellikle Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı politikalarında ölçülü-dengeli davranmaları için halife nüfuzunu kullanmak suretiyle

sömürgelerdeki İslamcı hareketleri desteklemeyi uygun bulmuştu (Kodaman, 1999: 283).

Tüm bunların yanı sıra Hıristiyanların yaşadığı bölgelerin çoğunluğu Osmanlı Devleti'nden ayrılınca imparatorlukta İslami nüfus hâkim olmaya başlamıştı. İslam Müslümanların siyasi, kültürel ve dini ortak bağı olarak görüldüğü için, İslam birliği kavramının devletin teolojisi olması kaçınılmaz oldu. Ayrıca 19. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa'daki milliyetçilik akımının etkisiyle “*pan*” (birlik) hareketi moda akım olarak görülmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde ise, Rusya; Panslavizm'in (Slav Birliği) ve Almanya'da Pangermenizmin (Germen Birliği) peşine düşmüştür. Osmanlı Devleti ise bu akımlara karşı önce Panottonizmi (Osmanlı Birliği), bu tutmayınca da, II. Abdülhamid devrine damgasını vuran Panislamizm'i savunmuştu (Kodaman, 1999: 283). Böylelikle İslamcılığın benimsenmesi için yeterince nedeni olan II. Abdülhamid bu doğrultuda iç ve dış politikada faaliyet göstermiştir.

Abdülhamid'in dış politikada biri yakın diğeri uzak olmak üzere iki önemli amacı bulunmaktaydı. Yakın amaç, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumak, uzak amaç ise Halifelik nüfuzu ile dünya İslam birliğini kurmaktı (Çetinsaya, 1999: 381). Bu amaçlarına ulaşmak için Abdülhamid'in yaptıklarına bakıldığında; emperyalist ülkelerin sömürgesi konumunda yaşayan Müslümanlara Kuran-ı Kerim ve dini kitaplar göndermek ve küçük Müslüman devlet idarecilerinin problemlerine arabuluculuk yapmak gibi ufak çapta faaliyetlerde bulunarak dünya Müslümanlarının hamisi izlenimi vermek istediği görülmektedir (Eraslan, 1999: 375). Bunlardan başka, Müslüman yerleşim birimlerine temsilcilikler açarak çeşitli sebeplerle İstanbul'da bulunan Müslümanların acil ihtiyaçlarını karşılamak gibi ferdi uygulamalar da göze çarpmaktadır. Birde İslam alemlerinde II. Abdülhamid'in prestijini artıracak faaliyetler arasında, Müslümanların dini hislerini rencide edecek davranışlara karşı tavır almak da önemli bir yere sahipti. Ayrıca Hollanda gibi katı sömürgeci devletlerin idaresindeki Müslüman çocuklarına Osmanlı devleti merkezinde eğitim imkanı sağlanması da oldukça dikkat çeken bir faaliyetti (Eraslan, 1999: 376).

Panislamist politikasıyla, II. Abdülhamid'in nüfuzu resmi bir heyet ve gizli ajanlar göndermek suretiyle Çin'e kadar ulaşmıştı. Osmanlı'nın Panislamist

yaklaşımınla Çin'e nüfuz etmesindeki herhangi bir başarısı yalnızca politik açıdan değil ticari ve kültürel çıkarlar açısından da oldukça değerliydi. Çinli Müslümanların çoğu Osmanlı sultanını halife olarak tanıyorlardı. Buna mukabil Sultan Abdülhamid'de Çin'in isteği üzerine Çin'e öğretmenler ve İslami kitaplar göndermişti. Bu gayretlerin sonunda ise, Sultan II. Abdülhamid'in nüfuzunu gösteren "*Pekin Hamidiye Koleji*" Çinli müslümanlar tarafından 1908'de açılmıştır (Lee, 1999: 364-365).

Sultan Abdülhamid'in, Alman İmparatoru'nun Çin Müslümanlarının Boxer ayaklanmasına katılmaması için kendisinden istediği yardım teklifine, Çin'e heyet göndererek cevap vermesi dünya çapında büyük yankılar uyandırmıştır. Nitekim Enver Paşa yönetimindeki Çin Osmanlı Heyeti, Çin üzerinde etkin ve ekonomik bir nüfuzla sahip olan Avrupalı ülkelerin ciddi anlamda tepkisini çekmiştir. Hatta Enver Paşa heyetinin Çin'e gönderilmesiyle açığa çıkan Osmanlı-Almanya işbirliği, Almanya ve Çin ile güç rekabeti yapan Avrupalı devletleri endişelendirmişti (Lee, 1999: 365).

Diğer yandan 1870'li yılların başından itibaren Güney Afrika Müslümanlarından Japonya Müslümanlarına kadar halifenin din âlimleri istemek amacıyla bu bölgeler heyet göndermesi de oldukça dikkat çeken bir durumdu (Eraslan, 1999: 376). Sultan Abdülhamid bu dönemde Japonya'yı destekleyerek, Japonya'dan gelebilecek ittifak tekliflerine açık olduğunu ifade etmiştir. Hatta hatıralarında: "*Birkaç yüzyıldan bu yana Rusya her iki ülkenin de ortak düşmanı olmuştur. Bu yüzden de Japonya ile kurulacak resmi bir ittifakın ne tür avantajlar sağlayacağını ciddi bir biçimde incelenmesi gerekir*" şeklinde ifadeler yer almaktadır (Lee, 1999: 367).

Osmanlı Devleti, 1871'den beri elçiler ve hediyeler gönderen Japonya'nın bu olumlu tavrına herhangi bir karşılık vermemiştir. Nihayet, Prens Komatsu'nun Osmanlıyı ziyareti Osmanlı Devletini de karşılık vermeye zorlamıştır. Bunun üzerine, II. Abdülhamid Ertuğrul Fırkateyni'ni bir heyetle birlikte Japonya'ya göndermeye karar vermiştir. Japon halkı Ertuğrul'u memnuniyet ifadeleriyle karşılamış ve Osmanlı Sultanı ile daha yakın işbirliği arzuladıklarını dile getirmişlerdir; Ancak, Japonya'da üç ay kaldıktan sonra İstanbul'a harekete geçen

Ertuğrul firkateyni tayfuna yakalanarak ikiye ayrılmıştır. 526 Türk denizcinin şehit olduğu bu facia Türk-Japon dostluğunu daha da derinleştirmiştir (Lee, 1999: 368). Bundan başka hemen hemen tamamı Türk mühendis ve işçilerinin elinden çıkan Hamidiye-Hicaz demiryolu, Abdülhamid'e büyük itibar kazandırmış, Müslümanların güven içinde hac yapmalarını kolaylaştırmıştır.

Sultan Abdülhamid'in dış politikada faaliyetleri bu şekilde iken, iç politikada özellikle eğitime önem vermiştir. Açılacak yeni mekteplere devlet tarafından maddi yardım yapmak, eğitim giderlerini karşılamak üzere vergi toplayarak kaynak oluşturmak, mektep yapmak, öğrenci yetiştirmek ve Darülfünun açmak gibi önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

Eğitim alanında Abdülhamid devrine ait en önemli gelişmelerden biri, Aşiret Mektebi'nin açılmasıydı. Bu okulun açılması da Abdülhamid'in önemli bir Panislamizm denemesi niteliğindediydi. Abdülhamid bu okulu açarak eğitim ve öğretim yoluyla aşiret reislerini hilafet makamına ve saltanata bağlamak istemiştir (Kodaman, 1987: 69).

II. Abdülhamid yalnızca eğitime değil din adamlarına da büyük önem göstermiştir. Bu dönemde cami, medrese, tekke, hamam gibi İslami müesseseler imar edilmiştir. Ayrıca tarikatların önemini arttırmaya ve halk ile devlet arasında bir köprü vazifesi görmeye dikkat etmiştir. Hatta bazı meşhur tarikat şeyhleri, saraya davet edilerek hilafet propagandası gerçekleştirilmiştir (Eraslan, 1999: 377).

Bu dönemde önemli bir sorun olan “*Şii Problemi*” de aşılmaya çalışılmıştır. Bu problemin kesin çözümü, bir Sünni-Şii yakınlaşması oluşturmak olarak görülmüştür. Abdülhamid'in bu yöndeki çalışmalarından Cemaleddin Afgani ile görüşmesi oldukça dikkat ciddi bir girişimdi. Ancak, İran Şahı'nın bu görüşmeyi öğrenmesi üzerine, bir taraftan da Ermeni olaylarının patlak vermesiyle Sünni-Şii yakınlaşması teoride kalmaktan öteye gidememiştir (Çetinsaya, 1999: 386).

Sultan II. Abdülhamid'in, İslamı bir ideoloji olarak kullanması Osmanlılık ideolojisini, psikolojik ve kültürel bakımdan tamamlamıştır. İslamcılık, dinden yani İslamiyet'ten kaynaklanan bir ideoloji olarak toplumun Müslüman kesiminin din esasına dayanan bir millet halinde birleşmesini ve o şekilde siyasi açıdan

bilinçlenmesini sağlamıştır. Abdülhamid İslamiyet'in üstün bir din olduğunu inandırmaya çalışmıştır. Ancak din modern milletlerin ileriye dönük ve bu dünyada gerçekleşecek isteklerine çok az yer verdiği için, din esasına dayanarak kurulan birlikler içinde yaşayan insanlar, sonunda bir çıkmaza düşmek tehlikesindedirler (Karpas (b), 2006: 77). Nitekim öyle de olmuştur. 1912 yılında Arnavut isyanının çıkması ve I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin cihad çağrısına rağmen İngilizler ile işbirliği yapan Müslüman Arapların devletten ayrılmaları bu fikrin tutmadığının bir göstergesidir.

2.2.3. Türkçülük

Osmanlı Devleti'ni çöküş sürecinden kurtarmak ve yeniden canlandırabilmek için 19. Yüzyıl'da üretilen fikir akımlarından konumuzla en çok bağlantılı olanı Türkçülük akımıdır; Çünkü Ahmed Vefik Paşa bu fikrin ortaya çıkmasında ilk adımları atan kişidir. Ahmed Vefik Paşa'nın bu konudaki adımlarını ve Türkçülük akımının içeriğini "*Ahmed Vefik Paşa'da Türkçülük*" kısmında ayrıntılı olarak ele alacağımız için bu konuya şimdilik kısaca değiniyoruz.

Daha önce dini, dili, ırkı ne olursa olsun herkesin eşit şartlarda yaşaması ile güçlü bir devlet kurulacağına duyulan inanç, farklı dine mensup milletlerin ayrılıkçı çabalarından ötürü anlamını yitirmiş ve bu doğrultuda din birliğine ihtiyaç duyulmuştur. İslamcılık ideolojisinde birleştirici unsur din idi ve tüm Müslümanlar bir araya gelirse ancak o zaman güçlü bir devlet kurulabilirdi. Fakat bununda yetmediği görüldü. Aynı dine mensup olunmasına rağmen I. Dünya savaşında Arapların bir kısmının İngiltere ile işbirliği yapması bu fikri de çürütmüştür. O halde sağlam bir devletin temelleri yalnızca aynı dine değil aynı ırka da mensup olan topluluklardan oluşturulmalıydı.

Sultan II. Abdülhamid Döneminde bir kültür hareketi olarak başlayan Türkçülük akımının "*Osmanlılık*" ya da "*İslamcılık*" gibi bir idare ve siyaset sistemi haline getirilmesi ilk etapta düşünülmemiştir. Ancak zamanla Balkanlar'da milliyet fikirlerinin Hıristiyan tebaa arasında yayılması ve bunun sonucunda isyanların çıkması, Türk olmayan Müslüman toplulukların Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemeleri gibi nedenlerle bu kültür hareketi siyaset sistemine dönüşmek zorunda

kalmıştır. 1789 Fransız İhtilali ile başlayan milliyetçilik hareketlerinin yarattığı olumsuz etki, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin Türkoloji merkezlerindeki izlenimleriyle birleşince Osmanlı Devleti'ndeki Türkler arasında bir uyanış başlamıştır.

Bahsedilen Türkoloji merkezlerinde 18.Yüzyıl'dan bu yana bir dizi şarkiyatçılar, Çin ve İslam kaynakları üzerinde çalışarak, İslamlıktan önceki ve Doğulu Türklerin tarihini ve dillerini incelemişlerdi. Bunların çalışmalarının sonucu olarak, Asya ve Avrupa'nın tarihinde Türk budunlarının rolü hakkında yeni bir görünüm ortaya çıktı ve Türkler'in İslamiyet'e girmeden önceki ve o ana kadar karanlık tarihine yeni bir ışık serpildi. Bu bilgiler onların kendilerini ayrı bir varlık olarak hissetmelerini sağladı. Bu bilgiler Türklere yalnızca Avrupa'daki öğrenciler kanalıyla değil 1848 devrimlerinden sonra Türkiye'ye yerleşen ve kendileriyle birlikte Orta Avrupa'nın romantik milliyetçiliğini de getiren Macar ve Polonyalı sürgünler ile yerleşti. 1869 yılında İstanbul'da yayınlanan *Les Turcs Anciens Et Modernes* (Eski ve Çağdaş Türkler) adlı Fransızca kitabın yazarı, asıl adı Constantine Borzecki olan, Mustafa Celaleddin Paşa buna bir örnektir. Türkler'in Avrupa halklarıyla hısım olduğunu eserinde belirterek Türkleri Avrupalı tebaadan ayıran farklılıkların önemini düşürmeyi amaçlamıştır. Türkler arasında Türklük bilincinin büyümesini etkileyen diğer bir yazar, Genç Türklerle 1860'larda Fransa'da kalmaları sırasında dostluk kuran ve Türk konularında yoğun bir şekilde yazmış olan Leon Cahun idi. *Asya Tarihine Giriş* adlı eseriyle Asya tarihini yarı bilimsel ve yarı romantik olarak açıklamıştır (Lewis, 2004: 342–343).

Türklük bilinci II. Abdülhamid döneminde içten içe ivme kazanmakta, Osmanlı Devleti'nin Türk çekirdeği olduğu tezi yaygınlaşmaktaydı. Bu konuda ilk sistemli teşebbüs; Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp gibi seçkin isimlerden oluşan genç kalemlerden gelmişti. Bu dönemde millet, hars/medeniyet gibi kavramlar bilimsel olarak tanımlanmıştı. Bu konuya büyük katkısı olan Ziya Gökalp; "*Bir medeniyet müteaddid milletlerin müşterek malıdır. Fakat bir medeniyetin, her milletle aldığı hususi şekiller vardır ki bunlara 'hars' adı verilir*" (Gökalp (a), 1976: 19), şeklinde yeniden açıklayıp halkın bilgisine sunmuştur.

Türkçülük akımının düşünsel boyutunda en önemli temsilcisi olan Ziya Gökalp, “çok renkli ve cepheli şahsiyeti ile mefkureci bir şair olarak Türkü ve Türkçülüğü dile getiren, dürüst ve üst seviyede bir siyaset ve devlet adamı olarak milliyetçilik fikriyatını yapan, bir ‘içtimaiyet müderrisi’ olarak ilgili ilk kürsüyü kurmak suretiyle metodolojisini batı ölçüleri içinde tanıtan, bir mütefekkir olarak da ‘Türkçülüğün Esasları’nı’ modern manası içinde yorumlayarak geleceğe ışık tutan bir fikir adamıdır” ifadeleriyle tanıtılmıştır (Gökalp (b), 1976: 3).

İttihat ve Terakki Cemiyetinin de ideoloğu olan Gökalp; devletin milli temellere dayanmadan ayakta kalamayacağını ve böyle bir devletin oluşması için de üç evre olması gerektiğinden bahsetmiştir. Birincisi, milli temeller üzerinde kültürel medeni uyanış, ikincisi bilinçlenen milletin yaratacağı siyasi mücadele ve son olarak da, kurulan yeni siyasi düzenin iktisadi kalkınma boyutuydu (Kurtcephe, 2007: 77).

Türkçülük hareketinin ortaya çıkması aşamasında ilk olarak Türkçeye önem verilmiştir. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları, cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin haklar yönünden eşit bir tebaa meydana getirmeye kalkıştıkları vakit, bu tebaanın müşterek dili olarak Türkçenin kabul edilmesinde mutabık kaldılar. Halk tarafından anlaşılması için de bunun o vakte kadar kaba sıfatı ile vasıflandırılan halk Türkçesi olmasını uygun gördüler. Medresenin dışında kurulan okullarda, Türkçeye önem verildi. Encümen-i Daniş kurulduğu zaman Cevdet Paşa, Türkçenin sadeleşmesi tezini savundu. Osmanlı tarihini kaba Türkçe ile yazdı. Galatasaray Sultanisi’nde öğretimin Türkçe yapılması için devlet adamları büyük gayretler sarfettiler (Karal (b), 2000: 292).

Osmanlı Müslümanları arasında Türk milli bilincinin ilk belirtileri Ahmed Vefik Paşa’da görülmüştür. Türklerin ve dillerinin Osmanlı’dan ibaret olmadığını, Pasifik’e kadar bütün Asya’da uzanan büyük ve eski bir ailenin Batı kolu olduğunu önemle belirten ilk kişidir. Tarihçi ve dilci Şemseddin Sami ve Osmanlıda ilk Türkolog sayılan Necip Asım onu takip etmişlerdir.

Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi Türkçe’nin sadeleşmesi davasını savundukları gibi, divan edebiyatı yanında, yeni bir Türk edebiyatının da temelini attılar (Karal (b), 2000: 292).

Düşüncenin kültürel boyuttan siyasi boyuta taşınmasında Rusya Türklerinden Kazan ve Kırım Türklerinin önemli etkisi olmuştur. Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi isimler bu akımın yayılması için çaba göstermişlerdir. Özellikle Kırımlı bir Türk olan İsmail Gaspiralı “*dilde, fikirde, işte birlik*” parolası ile Rusya’daki bütün Türkleri birleştirme amacını gütmüştür.

Rusya Türklerinden Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaseti’nde Türkçülüğü şöyle özetlemiştir; “*Türk birliği ilkin Osmanlı İmparatorluğu’nda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleştirilmesi ile başlayacaktır. Sonra, Asya kıtasıyla Doğu Avrupa’da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasal milliyet meydana getirilecektir*” (Akçura, 2005: 18).

Türklerin, Osmanlı Devleti içinde tek bir vücut halinde birleşmesi “*Türkçülük*” fikrinin gerçekleşmesini öngörüyordu. Türkçülük cereyanı başarıya ulaştıktan sonra ise daha büyük bir amaç uğruna çalışılacaktır; bu da “*Turancılık*”tır. Amacı, dünyada tüm Türkler’in, Türk kimliğinde kendi bütünlüğünü sağlayan Osmanlı Devleti etrafında birleşmesidir; böylelikle muazzam bir güç oluşacak, gücün vatani da Turan olacaktır (Gökalp (c), 1976: 78–79).

Zamanla İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bazılarının ülke dışında yaptıkları faaliyetlerle, dünya Türklerini Osmanlı Devleti’nin etrafında toplamak husundaki fikirleri gönüllere yerleşmeye başlamıştı. “*Turan*” olarak adlandırılan bu düşüncenin gerçekleşmesi için “*Türk Ocağı*” çatısında toplanan Ziya Gökalp, Halide Edip, Mehmet Emin, Yusuf Akçura gibi aydınlar “*Türk Yurdu*” dergisinde kendilerini ifade etmişlerdir.

“*Turan*” fikrine dönemin şartları açısından bakıldığında gerçekleşmesi mümkün olamazdı. Zira 20. yy başlarında Türk Dünyasına baktığımızda Osmanlı Türkleri hariç diğer Türk topluluklarının büyük çoğunluğu sömürge durumundaydı. Osmanlı Türkleri kendi devletlerini yıkılmaktan kurtaramazken, bütün dünya Türklerini birleştirmeleri hayalden öteye gidemezdi (Kodaman, 2005: 59).

2.2.4. Batıcılık

II. Viyana Kuşatması'nın başarısızlıkla sonuçlanmasını Batı'daki gelişmelerin takip edilmemesinde gören Osmanlı devlet adamları çözümü ıslahatlarda bulmuştu. II. Mahmud ve III. Selim döneminde yapılan reformlar bu düşüncenin ürünüdür; Ancak, Batı dünyası dış görünüşü ağırlıklı olarak taklit edilmeye başlandı. Orduda ıslah çabaları yaşanırken değişimin askerin üniformasından başlaması içeriğe değil şekle verilen önemin bir göstergesiydi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Batıcılık fikri ıslahatçılıktan çıkarak siyasi bir düşünce haline geldi. Bu düşünce Abdülhamid'in baskıcı rejiminden dolayı idealleştirildi. Batı; aydınlar için özgürlüğün, aklın, kişi onurunun, konforun dünyasıydı. Bu görüşü savunanlara göre; Osmanlı'nın kurtuluşu bilim ve medeniyetle olacaktı. Tüm çektikleri acıların Avrupalı olmadıklarından kaynaklandığını düşünen Batıcılar yüzyılın fikir ve ihtiyaçlarına uygun medeni bir devlet ve millet halini almayı amaçlıyorlardı (Tunaya, 2004: 68-69).

Batı medeniyetini örnek alarak devletin çöküşten kurtulacağına ve gelişiğine inanan Batıcılar, bunun nasıl olacağı konusunda ikiye ayrılmışlardır: "*Avrupa medeniyetinden neler almalıyız?*" sorusunu batıcıların büyük bir kısmı, sadece ekonomik ve sosyal hayatını, bu alanlardaki gelişmeleri almak, ayrıca Osmanlı toplumunu Batı'nın gelişmiş bilim ve tekniği ile donatmak şeklinde cevaplamış, örnek olarak da Japonya'yı vermişlerdir. Diğer kısım ise; bir medeniyetin kısmi olarak kabul edilemeyeceğini, Batı medeniyetinin bir bütün olarak algılanması gerektiğini öne sürmüşlerdir (Tunaya, 2004: 69-70).

Batıcılık fikri, Osmanlı Devleti'ni Batı'nın taklit edilmesi anlayışından uzaklaştırıp, görünümle değil de bilim ve düşünce ile Batıya yaklaştırmıştır. Bu yaklaşım modernleşmeyi hızlandırarak daha sonra kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'nin politikası olmuştur.

Görüldüğü gibi, Ahmed Vefik Paşa'nın tanık olduğu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde devletin çatlaklarının ön plana çıktığı ve bu çatlakların bir yıkım ile sonuçlanmasının engellenmesi için mücadelelerin verildiği, fikirlerin üretildiği bir

yüzyıldır. Ahmed Vefik Paşa'nın düşünce dünyası içinde bulunduğu yüzyıldan izler barındırmış ve ona göre şekillenmiştir.

ÜÇÜNCÜ KESİM

AHMET VEFİK PAŞA'NIN HAYATI

3.1. Ailesi

Ahmet Vefik, Divan-ı Hümayun'un ilk Müslüman tercümanı olan ve Bulgaristan asıllı olduğu için Bulgarzade³ diye tanınmış Yahya Naci Efendi'nin torunu ve Hariciye Nezareti Tercüme Odası'ndan başlayarak sefaret tercümanlık ve maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bab-ı Seraskeri Tercüme Odası Müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunan Ruhiddin Mehmed Efendi'nin oğludur (Tansel, 1964: 118).

Yahya Naci Efendi'nin ortanca oğlu Nureddin Emin askerlik, büyük ve küçük oğulları Mehmed Ruhiddin ile Naci ise babalarının mesleğine, tercümanlığa intisab etmiştir. Ahmed Vefik'in babası Mehmed Ruhiddin Efendi, Hariciye Nezareti Tercüme Odası'ndan başlayarak Sefaret Tercümanlık ve Maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bab-ı Seraskeri Tercüme Odası Müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunmuştur. Böylece Ahmed Vefik'in büyük babası ve babası tarafı ile devlete tercümanlar vermiş münevver bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Ahmed Vefik aynı zamanda Türk Edebiyat dünyasından Abdülhak Hamid Tarhan'ın babası tarihçi Hayrullah Efendi ile kardeş çocuklarıdır. Abdülhak Hamid'in aile çevresinden edindiği bilgiye göre, Hayrullah Efendi'nin dedesi öte yandan Ahmed Vefik'in de büyük babası olan ve Yahya Naci Efendi, Hamid'in soyadı aldığı Tarhanzadeler ailesinin bir ara Bulgaristan'da iken İslamiyeti kabul ettikten sonra ihtida eden fertlerinden biri olup özbeöz Türk'tür (Akün, 1989:143).

Ahmed Vefik'in babası tarafı ile bilgiler kısmen mevcut olmasına rağmen anne tarafı ile ilgili bilgiler mevcut değildir; Ancak, Franz Babinger, Ahmed Vefik için "*Damarlarında Yahudi ve ana tarafından Rum kanı akan...*" ifadesini kullanmıştır (Babinger, 1982: 405).

³ Şanizade Ataullah Efendi, Yahya Naci Efendi'nin Bulgaristan asıllı bir dönme olduğunu yazmış ve Ahmed Vefik Paşa'nın da Bulgarzade olduğunu ağzından işittiğini ileri sürmüştür (Şanizade Ataullah Efendi, 1291: 34–35). Bu konuya İnal, modernist yaklaşmış ve "*Rumiyül asl Bulgarzade olmak, Paşa'nın şanına asla şeyn vermez 'Rumiyasil' olan bu zat hayatı müddetince 'Türkiyülasıl' olanlardan ziyade Türklük gayretini gütmüş ve Türklüğe hizmet etmiştir*" (İnal 1945: 651) diyerek Ahmed Vefik'in aslen ne olursa olsun Türklüğe önemli derecede hizmet sunduğuna vurgu yapmıştır.

3.2. Doğumu ve Eğitimi

Ahmed Vefik, dedesinin vefatından bir yıl önce 3 Haziran 1818 (23 Şevval, 1233)' de İstanbul'da doğmuştur. Doğum yılı için 1813'ten 1823'e kadar farklı tarihler verilmiştir. Ahmed Vefik'in torunu Fahrünnisa Hanım, dedesinin doğum tarihi olarak 3 Temmuz 1823 yılını göstermiş ve birçok araştırmacı bu tarihi esas almıştır; ancak Ahmed Vefik'in tahsil hayatından yola çıkarak 1818 tarihini doğum yılı olarak kabul etmek bize daha uygun görünmektedir. Şöyle ki; ilk tahsiline Sıbyan Mektebinde başlamış olan Ahmed Vefik büyük ihtimalle bu mektebe beş ya da altı yaşında başlamıştır. Zira Sıbyan Mekteplerine bu ismin verilmesinin nedeni sabi denilen beş-altı yaşındaki çocukların okutulmasıydı (Pakalın, 1993: 201). Dolayısıyla Ahmed Vefik 1823-24 tarihleri arasında mektebe başlamıştır. Buradaki eğitiminin ardından 1831 yılında, daha önce dedesinin hocalık yaptığı, Osmanlı Devleti'ne topçu ve istihkâm subayı yetiştirmek üzere açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a⁴ girdi. Bu dönemde de yaklaşık on dört yaşındaydı. İshak Hoca'nın baş hocalığı sırasında başladığı bu dört sınıflık okulun ikinci sınıfını okuduktan sonra burayı bitirmeden 1834'te Paris sefaretine tayin olunan Mustafa Reşit Paşa'nın yanında Elçilik Tercümanlığı'na giden babası ile birlikte Paris'e gitti (Ahmet Lütfi, 1302: V-7). Paris'te Saint Louis Lisesine kaydoldu. O halde liseye kaydolduğunda yaşı On altı-on yedi civarındadır.

Bütün bu bilgilerden yola çıkarak 1818 tarihini Ahmed Vefik'in doğum tarihi olarak almanın daha uygun olduğu görülmektedir. Zira sıklıkla kabul edilen 1823 tarihini esas alırsak, liseye kaydolduğu yaş on bir olmakta ki bu mümkün görünmemektedir.

Ahmed Vefik, Saint Louis lisesinde üç yıl öğrenim gördükten sonra, babasının görevinin sona ermesi üzerine 1837'de yurda dönmüştür (Yesari, 1952: 1286; Güray, 1991: 9-10).

---

⁴ Osmanlı Devleti'nin eğitim alanındaki modernleşme çabalarına emsal teşkil eden Mühendishane-i Berr-i Hümayun, III. Selim Dönemi'nde Avrupa usulleriyle meydana getirilen talimli "Nizam-ı Cedid" ordusuna topçu ve istihkâm subayları yetiştirmek üzere 1793 yılında kurulmuştur. Fransa'nın Osmanlı Devleti nezdinde gayri resmi temsilcisi olan Descorches'un çabası sonunda, 1794 Martında, Topçu Binbaşı Aubert, İstihkam Binbaşı Monnier ve İstihkam yüzbaşı Mazurier İstanbul'a gelerek yeni açılan mühendishanede çalışmaya başladılar (Kuran, 1997: 53).

Ahmed Vefik'in, Mühendishane-i Berr-i Hümayun gibi Fransa'dan gelen hocaların ders verdiği bir okuldan çıkıp ardından Paris'te eğitim görmüş olması, daha iyi yetişmesi ve Fransızca öğrenmesi için uygun bir fırsat yaratmıştır. Paris'te kaldığı süre içerisinde, bir dili yerinde öğrenmenin vermiş olduğu birikimle Fransızca'yı iyi bir şekilde öğrenip bunun yanı sıra Saint Louis Lisesinde Latince ve Grekçe de öğrenerek, yurda döndüğünde bu durumun faydalarından yararlanacaktır.

3.3. Memuriyete Başlaması ve İlk Görevleri

3.3.1. Tercüme Odası Memuriyetinden Bursa Valiliğine Dek Memuriyeti

Ahmed Vefik'in 1837 yılında Paris'ten İstanbul'a dönüşü Padişah Sultan Mahmud döneminin son yıllarına rastlar. Yani Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği arifesinde Osmanlı Devleti için dönüm noktası sayılan bir dönemde İstanbul'a dönmüştür.

Bu dönemin genel özelliğine baktığımızda, çalışmamızın giriş kesiminde belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devleti'nde Batıya karşı bir hayranlık mevcut olup, siyasi ve sosyal anlamda batılılaşma hareketleri göze çarpmaktadır. Batılılaşmanın etkin olduğu bir ortamda devlet memurluğu için yabancı dil bilenler tercih edildiğinden daha önce dedesinin ve babasının da vazife görmüş oldukları Hariciye Nezareti Tercüme Kalemî'ne memur olarak girmiştir. Böylelikle dededen toruna uzanan bir tercüme odası memuriyeti yaşanmıştır. İlber Ortaylı'nın belirttiğine göre Tercüme Odası'nda en çok dikkati çeken Müslüman aile onlardı ve herkes Ahmed Vefik kadar şanslı değildi. Zira o Paris'te Saint-Louis Lisesine gitmiş ve Fransızca'yı çok fazla zorlanmadan yerinde öğrenmişti. *“Tercüme odası, başta Fenerli Rum Beyleri olmak üzere imparatorlukta gayrimüslimlerin elindeydi. Bunlar Fransızca, İtalyanca ve Osmanlı Türkçesini de gayet iyi bilirlerdi. Yunan ayaklanmasına kadar tercüme odasındaki Fenerli Rum hâkimiyeti yerini Ermeni memurlara ve Müslümanlara bıraktı. Müslümanların içinde Ahmet Vefik Paşa'nın dedesi olan Bulgarzade Yahya Efendi ve oğlu Ruhuddin Efendi göze çarpar. Bu muhtedi aile Yunanca'yı iyi bilirdi, Ahmet Vefik Paşa da eskisi ve yenisiyle bu dili konuşan kavimden hiç hoşlanmazdı. O Paris'te Saint-Louis Lisesi'nde okudu; tercüme odasında herkes onun kadar şanslı*

değildi. Kör makasla mukavva kesercesine büyük zahmetlerle dil öğrenirlerdi” (Ortaylı, Milliyet Gazetesi, 19 Nisan 2009).

Batıda aldığı eğitimin, öğrendiği dilin faydasını Tercüme Odası’nda gören Ahmed Vefik için bu görev onun devletteki ilk vazifesi, daha sonra devlet hizmetinde yükseldiği makamların ilk kapısı olmuştur. Ahmed Vefik, memur olarak girdiği Tercüme Odası’ndan hoca olarak çıkacaktır.

Tercüme Odası’ndaki görevinin hemen ardından Londra’ya gönderilmiştir. Bu dönemde Batılı devletlerle ilişkilerin gelişmesi, özellikle 1839’da Tanzimat Fermanı’nın imzalanması ile sosyal, kültürel, idari ve askeri tüm alanlarda batılılaşma ve yenileşme hareketlerinin başlaması sonucu, 1840 yılında Osmanlı Devleti’nin Londra elçiliğine kâtip olarak atanmıştır (Toker, 1998: 9). Londra Büyükelçiliğine tayin edilen Mustafa Şekip Efendi’nin maiyetinde Londra’ya gönderilen Ahmed Vefik’in rütbesi “*rabia*”⁵ ya yükseltildi (Pakalın (a), 1942: 5). Bu yeni görevi kendisini daha çok geliştirmesini sağlayacak ve bu kez de İngilizce’yi yerinde öğrenme fırsatı bulacaktır. Londra Elçi Kâtipliği görevinden sonra 1848 yılında yurda döndüğü zaman kendisine devletin ilk resmi salnamesinin hazırlanması işi verilecektir.

Osmanlı Devleti’nin ilk salnamesini hazırlarken bir yandan da Türkiye’ye yerleşmek isteyen Fransız şair ve yazar Lamartine’e⁶ verilecek çiftlik meselesini halletmek için, onun vekili ve arkadaşı Charles Rolland’ın yanında 1849 Eylül’ünde Aydın’a gitmiştir (Akün, 1989: 144). Bahsedilen çiftlik meselesi, Osmanlı topraklarına geldikten sonra, burada yaşamayı planlayan Lamartine’e Sultan Abdulmecid’in hediye etmeyi düşündüğü çiftliktir. İzmir’in Tire ilçesinde kendisine hediye edilen çiftlikte bir süre yaşayan Lamartine’in evinin bugün müze haline getirilmesi tasarlanmaktadır.

⁵ Tanzimat’tan sonra kolağası derecesinde olan sivil memurlukta bir rütbe (Devellioğlu, 1990: 1044).

⁶ Alphonse de Lamartine, Fransız yazar, şair ve politikacıdır. 1790 yılında Paris’de dünyaya gelen Lamartine Fransız Edebiyat’ında göl şairi ve İtalya’da bir balıkçı kızına duyduğu aşkı dile getirdiği Graziella adlı romanın yazarı olarak ün kazanmıştır. 1854 yılında yayınlanan *Histoire de la Turquie* (Osmanlı Tarihi) önemli eserleri arasındadır. 1849 yılında Osmanlı’yı ziyaret etmiş olan Lamartine İzmir-Tire’de Sultan Abdulmecid’in kendisine hediye ettiği çiftlikte kalmıştır. İstanbul’a o denli hayran olmuştur ki İstanbul’u ilk görüşünde “*Tanrı ve insan, tabiat ve sanat burada, insan gözünün yeryüzünde görebileceği en harika görünüşünü beraberce oturtmuş ve yaratmışlardır*” diye not düşmüştür. Lamartine’in İstanbul hakkında yazdıkları için Bkz. Lamartine, 1971.

Lamartine'in çiftlik meselesi ile ilgilendiği senenin Aralık ayında Ahmed Vefik Memleketeyn (Romanya) Komiserliği'ne getirildi. Bu göreve getiriliş nedeni Osmanlı Devleti'ne sığınmış olan Macaristan ihtilali mültecileri konusunu çözümlenmekti.

Gerekli hazırlıklardan sonra İstanbul'dan hareket edip 5 Şubat 1850'de, Rumeli'deki Türk topraklarına sığınmış Macar ve Lehli mültecilerin toplu olarak sevk edildikleri Şumnu'ya varmıştır. Macar ve Lehli mültecilerin, Rusya ve Avusturya'nın kendilerine iade edilmeleri isteklerinin reddine karşılık, Rusya'nın ısrarı doğrultusunda imparatorluğun Rus sınırından ve Balkanlar'dan uzak merkezlerinde gözetim altında bulundurulmaları kararlaştırılmıştı. Ancak kendilerini akıbetlerinden dolayı endişeye kaptırmış ihtilal ileri gelenlerinin ikna edilip belirlenen yerlere gönderilmesi ve haklarında kısıtlayıcı kayıt bulunmayan diğer mültecilerin de istedikleri ülkelere gitmesi işini Ahmed Vefik, bir ay bile sürmeyen bir zaman içinde başarı ile gerçekleştirdi. 21 Mart 1850'de Fevkalade Komiserlik vazifesini devralmak üzere Bükreş'e gitti (Mehmet Süreyya, 1996: I-225). Bu durum Rumen çevrelerince sevinçle karşılanacaktır. Daha önce Fuad Paşa'nın ifa ettiği bu vazifeye Ahmed Vefik Paşa'nın getirilmesi ile Rumen halkının meseleleri çözüme kavuşmuş, Ahmed Vefik Paşa, Rumen halkının gönlünü kazanmıştır. Böylelikle bu görevi esnasında hem Osmanlı ordusundaki disiplini kuvvetlendirmiş hem de halkın eski izlenimlerini silmek için gayret göstermiştir. Ahmed Vefik Paşa, Romanya'daki istiklal hareketini önlemek amacıyla Baserabya'yı işgal eden Rus ordularından son tabur Prut'un ötesine çekilene kadar burada kalmıştır (Matei, 1972: 49-91). Bu görevi başarıyla yerine getirdiği için Ahmed Vefik, Sultan Abdülmecid adına özel bir takdirname ile taltif edilmiştir (Pakalın (b), 1942: 5).

Ahmed Vefik, ilk resmi akademik müessesesi Encümen-i Daniş'in 1 Haziran 1851'de kurulmasıyla birlikte, adları da ilan edilen kırk kişi arasında buraya asli üye olarak seçilmiştir. Encümene üyelik bir şeref ünvanı olarak kabul edildiğinden üyelere ayrıca bir maaş veya ödenek verilmesi düşünülmüyordu. Buna karşılık encümen için eser hazırlayacak olanlara telif ve tercüme hakkı olmak üzere bazı ödeme veya mükâfatlandırma şekilleri tespit edilmişti. Nizamname gereğince siyaset adamları dışındaki dâhili üyelerin her birinin bir ilim veya fen şubesinde ihtisas

sahibi olması, kitap tercüme edebilecek derecede bir batı veya doğu dilini bilmesi, ihtisas alanıyla ilgili her hangi bir eser telif edebilecek bilgi ve tecrübeye sahip bulunması, ayrıca Türkçeye hâkim olması gibi vasıflar aranıyordu (Uçman, 1995: 176–178). Ahmed Vefik Efendi'nin tüm bu vasıflara sahip olduğunu Batı diline olan hâkimiyeti ile Moliere çevirilerinden, Türkçe'ye olan hâkimiyeti ile ise hazırlamış olduğu Lehçe-i Osmanî'den anlayacağız.

Encümen-i Daniş'e üye seçildikten on beş gün sonra Tahran elçiliğine tayin edildi ve bu münasebetle rütbesi *ala sınıf-ı sanisine* (ikinci sınıf rütbesi) yükseltildi. Rütbenin yükselmesi Osmanlı Devleti'nde bir elçilik geleneği idi. Elçiler için icabına göre muhtelif mesleklerden mevki ve şöhret sahibi kimselerden seçilirdi. Elçi seçiminde şahsiyete büyük önem verilmekle beraber çoğu zaman yabancı dil bilenler tercih edilmiştir (Unat, 1987: 23). Zira Ahmed Vefik Efendi'nin Tahran'a tayinini bildiren resmi tezkirede “*acemlerin her haline ve lisanlarına vakıf olduktan...*” (Tansel, 1964: 128; İnal, 1944: 652) dolayı elçi seçildiği belirtilmiştir.

İran ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan Bağdat sınır meselesinin barışçıl yollarla çözülmesi için Tahran'a gönderilen Ahmed Vefik Efendi'nin sefaretini bu meseleyi çözüme kavuşturamamıştır.

Bu dönemde İngiltere ile Osmanlı Devleti, Rusya ile İran arasında bir kutuplaşma mevcut idi. İngiltere, Rusya'nın teşvik ettiği İran'ın Herat istikametinde ilerlemesini, ayrıca, Rusya'nın Ortadoğu işlerine karışmasını istemediği için, Osmanlı Devleti'ne meyletmiş idi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile dostane bir havaya girmesinden endişelenen İran da, Rusya tarafına meyletmiştir. Kırım Harbi öncesinde (1854-1856) vuku bulan bu kutuplaşma, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki meselelerin halline yardımcı olmadığı gibi, İran'ın Rusya'ya doğru daha da meyletmesine ve Azerbaycan'a bir ordu göndermesine sebep olmuştur. İran'ın, Rusya'yı destekler mahiyette Azerbaycan'a bir ordu göndermesi, Osmanlı hükümetinin protestosuna yol açmıştır. Ahmed Vefik Efendi, İran hükümetine verdiği protesto mektubunda, “*İran'ın, Azerbaycan'a bir ordu göndermesinin hudut bölgesinde yaşayan kabileleri yanlış düşünce ve harekete sevk edeceğini bunun ise Osmanlı-İran münasebetlerini menfi yönde etkileyeceğini*” bildirerek İran ordusunun o bölgeden geri çekilmesini istemiştir (Saray, 1999: 84).

Ahmed Vefik Efendi'nin bu protesto mektubu bir işe yaramamış İran'dan istenilen cevap alınamamıştır⁷. Ahmed Vefik'in Tahran sefaretini Bağdat ve Kürdistan sınırlarında yaşanan meselelerden dolayı kritik bir döneme rastlar. Bu dönemde gösterdiği dirayetten ötürü İran Hükümdarı Nasrüddin Şah onu huzuruna kabul edip, kendisine elmaslı portresiyle birlikte İran'ın en büyük nişanını vermiş, ertesi gün şahın hassa alayındaki bir birliğin refakatinde yola çıkmıştır (Ceride-i Havadis, Nu. 717, 13 Rebi'l,1271).

Tahran'da Ahmed Vefik Efendi bir ilki gerçekleştirmiş Osmanlı elçiliğine, Osmanlı sancağını çekmiştir (Ceride-i Havadis, Nu. 711, 24 Muharrem 1271; Ertaylan 1932: 9). Böylelikle yeni bir geleneğin de başlatıcısı olmuştur.

Tahran'dan döndükten sonra rütbesi *ala evveliği*'ne terfi etti ve *Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye* azalığına getirildi. Bu müessesenin görevi gereği burada ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamnameleri hazırlayıp, memurların muhakemesiyle meşgul olup, gerek görülen devlet işlerinde oy vermiş olmalı. 1857 yılında *bala* rütbesi ile Deavi (Adalet) Nazırlığına tayin edildi. Çok şiddetli muamelelerde bulunduğu, usulsüz cezalar verdiği yolundaki şikâyetler yüzünden bu görevinden alındı (İnal, 1944: 654). Ahmed Vefik hakkında bundan sonraki görevlerinde de usulsüz davrandığı konusunda şikâyetler baş göstereceği gibi gazetede çıkan haberler ve birinci elden kaynaklarda onun ne kadar adil olduğunu anlatacaktır. Bu çelişkilere yeri geldikçe değinilecektir.

Adalet Nazırlığı görevinin ardından, daha önce öğrenci olarak gittiği Fransa'ya 1860 yılında Paris sefiri tayin edildi. Bu görevi, Şam ve Cebel-i Lübnan hadiselerinin patlak verdiği döneme denk düşer. Lübnan'da Müslümanlarla yerli Hıristiyanlar arasında 1860 Haziran'ında patlak verip Temmuz başlarında Suriye'ye sığınan ve Avrupa'da büyük tepkilere neden olan katliamlar yaşanmıştır.

Bu katliamlara en büyük tepki Fransa'dan geldi. Fransa Haçlı Seferlerinden beri Suriye ve Lübnan ile ilgileniyor ve kendisini koyu Katolik olan Marunîlerin hamisi olarak kabul ediyordu. Fransa, Mehmet Ali Paşa isyanının Londra'da

⁷ İran'dan istediği cevabı alamayan Osmanlı hükümet, hudut bölgesinde herhangi bir menfi gelişmeye fırsat vermemek için Bağdat Valisi Reşid Paşa kumandasındaki kuvvetlerini takviye etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu tutum karşısında İran hükümeti, Osmanlı hudutlarında herhangi bir düşmanca harekete girişmeyeceğine dair teminat vermek zorunda kalmıştır (Saray, 1999: 85).

İngiltere'nin çıkarlarına uygun şekilde çözülmesinden hoşnut olmamıştı. Fransa, Lübnan isyanında Marunîlerin himayesini üstlenmekle hem İngiltere'den intikam almayı hem de Lübnan'da Fransız nüfuzunu kuvvetlendirmeyi planlıyordu (Feyzioğlu, 2008: 50).

Fransa'nın bu planı üzerine Ali Paşa, Fransız hükümetinin bilgisine sunmak üzere Ahmed Vefik Efendi'ye 27 Temmuz 1860 tarihli talimatında bölgeye yabancı güçlerin gönderilmesi sonucu Osmanlı idaresinin uğrayacağı zararlar üzerinde durmuştur (Özkaya, 2002: 36).

Bu buhranın çözümü için Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Rusya, Prusya ve Avusturya'nın Suriye'ye gönderilecek kuvvetle ilgili sözleşmeyi hazırlamakla görevlendirilen Paris elçileri, bu amaçla 26 Temmuz'da Fransız Dışişleri Bakanı Thouvenel'in başkanlığında toplanmışlarsa da hiçbir sonuç alınamamıştır. Buna Ahmed Vefik Efendi'nin tutumunun sebep olduğu söylenmektedir. Ahmed Vefik, bölgede Fransız müdahalesinin tartışılmayacağını, ortada bunu gerektiren olağanüstü bir durumun olmadığını, Lübnan'da yabancı müdahaleye karşı olduğunu ve İstanbul'daki Fransız elçisinden gerekli talimatı da olmadığını belirtmiştir. Thouvenel, Ahmed Vefik'i görüşmeye ikna edemeyince toplantıyı 30 Temmuz'a ertelemiştir⁸ (Özkaya, 2002: 37).

Fransa'nın Suriye'ye asker sevkine karşı çıkan Ahmed Vefik, III. Napoleon'un kendisine karşı tepkili tutumunun daha da artmasına neden olmuştur. Daha olaylar taze iken bile Şam vakasının tartışıldığı sırada İmparator Napoleon'un huzurunda “*Şam'a asker sevk edilmek istenildiğini işitiyorum. Fransız askerini Türk askeri karaya çıkarmaz*” demesiyle Napoleon bu sözü hayretle dinledikten sonra “*Efendi cidden vatanperversiniz fakat diplomat değilsiniz*” (İnal, 1945: 655) cevabını vermiştir. Ahmed Vefik Efendi'nin bu kendinden emin tavırları Napeleon'u kızdıracak ve nitelik Şam olaylarının da ardından Napoleon'un emellerini kösteklediği gerekçesiyle görevinden alınması istenecektir.

---

⁸ Lübnan ve Suriye olayları Avrupa'da büyük yankılar uyandırmıştır. III. Napoleon, askeri müdahalede bulunmak istiyordu; ancak Paris'te Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya Osmanlı Devleti ile resmi protokolü imzalayarak sorunu çözümlenmişlerdir. Böylece bu işten Fransa'nın karlı çıkması önlenmiştir. Devletlerin ortak çıkarları ve Osmanlı Devleti'nin kararlı tavrı çerçevesinde Lübnan olayları sonuçlandırılmıştır (Özkaya, 2002: 50).

Bir yıl süren Paris sefaretini sonlandırdıktan sonra 1861’de Evkaf Nazırlığı görevine tayin olunmuştur. II. Mahmud tarafından, sultanlara ve yakınlarına ait dağınık bir vaziyette bulunan vakıfların tek elden idaresi maksadıyla 1826 yılında kurulan (Öztürk, 1995: 521) nezarete de yedi ay görev yaparak vakfın denetimini sağlamıştır. Evkaf Nazırlığı esnasında Süleymaniye Camii’ni tamir ettirdiği için birinci rütbe Nişan-i Osmanî ile taltif edilmiştir. Bunun yanı sıra Süleymaniye Vakf-ı Şerifi dairesinde müstakil bir sıbyan mektebi ve vilayet merkezlerinde birer meclis-i maarif teşkili açmıştır (Tansel, 1964: 129).

1862 yılında Darülfünun’da Hikmet-i Tarih (Tarih Felsefesi) hocalığı yapmıştır. Burada verdiği dersler önce Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanmış daha sonra kitap halinde basılmıştır. Bu kitap hakkında ayrıntılı bilgi “*Ahmed Vefik Paşa’nın Eserleri*” kısmında yer alacaktır.

Darülfünun’da ders vermeye başladığı yıl aynı zamanda Osmanlı hükümeti tarafından komiser olarak Sırbistan’a gönderilmiştir. Sırp Beyi Mihail’in Paris Antlaşmasına aykırı davranması ve Sıpların Belgrad varoşlarındaki Müslüman halk üzerine saldırıya geçmeleri olaylarını incelemek üzere gittiği Belgrad’da iki ay kalmıştır. Ahmed Vefik meydana gelen olaylarda Sırp Beyi Prens Mihail’i sorumlu tutan bir rapor hazırladı. Bu rapora dayanarak harekete geçen Bab-ı Ali’nin büyük devletlere Temmuz 1862 tarihli memorandumu üzerine, Sırp meselesini görüşmek için bu devletlerin elçiliğiyle İstanbul’da yapılacak konferansa katılma talimatı alan Ahmed Vefik Efendi 16 Ağustos 1862’de İstanbul’a döndü (Akün, 1989: 146). Eylül 1862’de Sırbistan meselesinin görüşüldüğü İstanbul Konferansı’na katıldı. Bu konferansta Belgrad Kalesi Türkler tarafından muhafaza edildi (Karal (a), 2000: 15).

Ahmed Vefik’in İstanbul’a döndüğü dönem, Osmanlı Devleti’nde mülki idarenin iyi bir tarzda işlenmesi için düzenli bir teftiş kuruluna ihtiyaç duyulduğu ancak bir kurul yerine imparatorluğun bazı bölgelerine olağanüstü yetkilerle⁹ müfettiş paşaların gönderildiği bir dönemdir. 1863 yılında Anadolu ve Rumeli’de,

⁹ Müfettişlere verilmiş olan talimat çok geniştir. Kanun ve talimata göre hareket etmeyen memurlara vazifeden el çekirmek ve mahkemeye vermek, asayişin temin etmeyle görevli zaptiye teşkilatının çalışmalarını mahallinde ve yakından görmek, yol şebekesinin geliştirilmesi için gerekli tedbirleri almak, ziraatin kalkınması için çareler tavsiye etmek, hapisaneleri gezip görmek, evkafın iyi işlemesi için alakalılarına gerekli talimatı vermek, nüfusun artışı imkanlarını sağlamak, müfettişlerin başlıca dikkat edecekleri hususlardı (Karal (a), 2000: 162).

büyük çapta teftiş yapıldığı kaydedilmiştir (Karal (a), 2000: 161). Bu teftişe memur edilenlerden biri de Ahmed Vefik Efendi'dir.

Ahmed Vefik'in teftiş sahası Batı Anadolu'da Kocaeli' den İçel'e kadar olan güzergahtaki merkezleri - Bursa, Biga, Balıkesir, Manisa, Muğla, Aydın, Antalya - içine almakta idi. Teftiş için Kocaeli'nde bulunduğu sırada o kadar çok arzual vermiştir ki memleket de “*evrak-ı sahiha*” kalmadığından İstanbul'a müracaat edilmiştir (İnal, 1945: 664).

Müfettişliği görevi süresince daha sonra valiliği döneminde olacağı gibi Bursa ile yakından ilgilenmiştir. 1860 yılında Paris sefiri iken, III. Napoleon tarafından Paris'i modernize etmek amacıyla görevlendirilen Mimar Baron Hausmann'ın Paris'te yaptığı imar çalışmalarını yakından izlemiş olan Ahmed Vefik, ihmal ve 1855 depreminde büyük zarar görmüş olan Bursa'da yeni ve modern bir kent kurmaya girişti.

Kentte dik açılan bir yol planı uyguladı. Bursa-Çekirge yolunu yaptırarak Çekirge'yi kentle bütünleştirdi (Dölen, 1996: 157). Dolambaçlı yolları açarak kestirme ve geniş yeni yollar yaptırmış, şehri kendisinden sonra tamamlanacak bir hastahaneye kavuşturmuş, dağlardan -bir tanesine halkın Müfettiş Suyu diye de kendi adını verdiği- sular indirmiş, bataklıkları kurutmuş, tarihi eser ve abideleri kurtarmıştır. Çelebi Sultan Mehmed tarafından 1419 yılında yaptırılan ve adını süslemede kullanılan yeşil firuze ve çinilerden alan Yeşil Cami harap bir durumda iken Ahmed Vefik Efendi'nin çabaları ile düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra Çelebi Mehmed Türbesi ve Cem Sultan Türbesi'nde de düzenlemeler yaptırmıştır. Daha nice restorasyon çalışmalarına öncülük ederek şehir halkı tarafından yıllarca “*Bursa'nın kurtarıcısı*” diye anılmıştır (Akün, 1989: 146).

Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa için yaptıklarını takdir eden dostu Gregoir onun için; “*Vefik Paşa dostumdu. Bursayı hatıratıyla doldurmuştur. Onun için, Türk sanatı ve Bursa'yı sevenler için bu vezirin hatırası azizdir. Güneşe kavuşturduğu Yeşil Camii bir harabe, bir mezbele idi. İçerisi toprakla, molozla dolu ve kubbesi bir çok yerlerinden çatlamış yıkılmak üzere idi. Tamiri bir müşkil mesele idi. Vefik Paşa bu iş için Fransa'dan meşhur mimar Parvillee' yi Bursa'ya celbetti. Parvillee, caminin*

içini temizletmekle işe başladı. Cami'nin yeşil çini hazinesi , işte bu ameliyeden sonra hayran gözlerimize inkişaf etmiştir. Sonra kubbesi demir çenberlerle tutturulup çatlaklara çimento dökülerek kubbe tahkim edildi. Pek eski bir abide olan Yeşil Cami'nin bu yenilik hali, işte bu tamirden ileri geliyor” (Haşim, 1928: 14; Tansel, 1965: 129). Çelebi Mehmed tarafından yaptırılan Yeşil Cami'nin tamir edilmesi bir mesele iken, bu meseleyi çözmek için uğraşması ve Fransa'dan ünlü bir mimarı getirtmesi, Ahmed Vefik Efendi'nin Osmanlı Devleti'nin eski başkentine ve mirasına gösterdiği hassasiyetin bir belirtisi sayılabilir.

Bursa'da müfettişliği döneminde imar işlerine gösterdiği önem Tasvir-i Efkâr gazetesinde İstanbul'dan Bolu'ya giderken Bursa'ya uğrayan bir şahsın gözlemlerini anlattığı makaleden daha net anlaşılmaktadır. Bu makalede Bursa ile Gemlik arasında inşasına başlanılıp tamamlanmamış olan yolun tamamlanıp, şehre girerken eğri büğrü olan yolların düzeltilip kısaltıldığından bahsedilmiştir. Çarşıdaki dükkânların saçaklarının pek güzel tanzim ettirildiğini anlatan şahıs harap durumdaki cami ve mescitlerin tamir olunduğuna değinmiştir (Tasvir-i Efkâr, Nu: 199, 20 Mayıs 1864).

Yine aynı makalede yalnızca imar işlerinden değil Bursa fabrikalarında yaşanan dönüşümden de bahsedilmiştir; *“Malumdur ki Bursa fabrikalarında şimdiye kadar birtakım kar-ı kadim şeyler i'mal olunmakta idi. Bu kere İstanbul'dan biraz Frenk kumaşları numunesi getirtilip ve fabrikacıların ahvali mümkün mertebe islah olunup, mezkûr numunelere tatbikan gayet güzel ve çiçekli bir takım kumaşlar yapılmaktadır ki arşını 30 ve 66 kuruşa satılan Frenk kumaşlarının aynı 10 ve 23 kuruşa çıkarılmıştır”* (Tasvir-i Efkâr, Nu: 199, 20 Mayıs 1864).

Müfettişler görevleri gereği adli ve mali işlerle de ilgilenirlerdi. Ahmed Vefik Efendi'nin adil bir şekilde ne kadar çok davaya baktığı Tercüman-ı Ahval'de şöyle belirtilmiştir; *“Atufetlü Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin Bursa'ya muvasalatlarında kendilerine altı gün zarfında dört binden mütecaviz dava arz olunub bunların ekseri mültezim Ali cenab padişahı olan adil ve merhamet vechile tesviye pezir olmuş olub bir yandan dahi bakılmakda olmağla işte veli niğmet bülend himmet padişahımızın cümle-i evsaf celile-i hilafet penahilerinden bulunan adalet ve hakaniyet ve aceze-i ahaliye merhamet, işbu hasenatı aliye-i mülükanenin nasr-ı sadıki denilmege şayeste*

olan Şu zatın teftiş halleri zimmında memur buyuruluşundan dolayı ahali ve fukaranın gece ve gündüz dua-yı padişahı ile meşgul buldukları, mahallinden alınan muharrerattan anlaŐılmışdır” (Tercüman-ı Ahval, Nu: 411, 12 Kasım 1863).

Gazetede, Ahmed Vefik Efendi'nin müfettiŐlik görevi esnasında altı gün içinde dört binden çok davaya baktığını ve bu görevi adil bir Şekilde yerine getirdiği anlatılmış olsada bu pek mümkün değildir. Adil ve merhametli davranışlarından ötürü gece gündüz fakir fukara onu müfettiş olarak seçtiği için padiŐaha dua etmiştir. Yine aynı gazetenin 413 nolu sayısında “*Müfettiş Ahmed Vefik Efendi Hazretleri teftiş komisyonunun hulyasına haymeler rekzi ile ehl-i arz-ı tüccar ve her nev-i erbab-ı vukuftan mürekkebe olarak beş komisyon tertib iderek dava-yı vakıanın az vakitte bir haylisini tesviye ittirdiler. Bir taraftan dahi tahsilat ile uğraŐılmakta olup, emval-i miri bekayasından birkaç günde yedi yüz bin ve varidat-ı mevkufe mektumatından daki yüz bin kuruş tahsil olunduğu suret-i sahihada mervidir. Müşar-ü ileyh, habshaneleri dahi bizzat teftiş ile ceza-yı muayyenini ikmal eden ve bila muhakeme kalıp müddet-i cezaiyesini mahbeste çıkarmıŐ olanları salıvermişlerdir”* (Tercüman-ı Ahval, Nu: 412, 17 Kasım 1863) Şeklindeki yazıdan az zamanda çok dava ile ilgilendiği ve hapishaneleri gezerek ceza süresi bitenler ile yargılanmadan ceza evinde kalanları serbest bıraktığını anlaşılmaktadır.

Bursa'ya bu kadar emek veren Ahmed Vefik Efendi, idari anlamdaki teftiŐleri halkın hoŐnutsuzluđuna neden olunca hakkında Şikâyetler başlamış ve görevinden alınmıştır. Halkın Őikâyette bulunmasında en büyük etkenlerden birinin Ali Paşa olduğu gözlenmektedir. A.Fevziye Tansel, “*1864'den Ali Paşa'nın vefatına kadar yedi yıl, 5000 kuruş maaŐla ma'zul kalması bu fikri kuvvetlendirir”* der ve ayrıca “*Vefik Paşa'nın ilmini, faziletlerini öğerek ‘o bir canlı kütüphanedir’ diyen Ali Paşa, ‘Ahmet Vefik Efendi Sultan Süleyman zamanında fevkalade bir sadrazam olurdu’ ifadesiyle, devrinde işe yaramayacağını ifade etmiştir”* Şeklindeki yorumuyla, bu azilden Ali Paşa'nın da sorumlu olduğunu vurgulamaya çalışmıştır (Tansel, 1964: 119-120). Sonuç olarak Tansel, Vefik Paşa'nın hareketlerinde haklı olduğu fakat bazı yolsuzlukları meydana çıkardığı için azlonulduğu kanısına ulaŐıyor.

Yapılan teftiş hareketinde teftişlerin başarılı olamadığına dair yaygın kanaat olduğunu belirtmiştik. Karal teftişlerin başarıyla sonuçlanmadığını Cevdet Paşa'nın müfettişler hakkındaki şu ifadesinden çıkarıyor; “*Vefik Efendi Bursa’da saplanıp kaldı. Hakim Karakuş ile vaki olan hareketlerinden dolayı halkın şikayetleri göklere yükseldi*” (Karal (a), 2000: 162). Bu başarısızlık yalnızca Ahmed Vefik’e mal edilmemeli. Zira teftiş hareketlerinin genelinde bir başarısızlık söz konusudur. Bu durumu Ortaylı şöyle ifade etmiştir; “*Tanzimat döneminin eyalet meclisleri, merkeziyetçilik ve yerel halkın yönetime katılması gibi zıt nitelikleri taşıyan ikilemli bir deneyimdi. Kuşkusuz bu deneyimin başarıyla başladığını söylemek güçtür*” (Ortaylı, 1985: 45).

Böylece Ahmed Vefik’in 1865 yılında emeklilik adı altında azli ilan edildi. Rumeli Hisarındaki köşküne çekilerek yedi sene vazifeden uzak kaldı. Sıkıntı içerisinde geçireceği yedi yıllık süre içerisinde, kendisine edebiyat ve düşünce dünyasında ün kazandıracak çalışmalarla uğraştı. *Fezleke-i Tarih-i Osman-i* adlı Osmanlı tarihinin özetini içeren tarih kitabının yanı sıra, *Moliere* çevirileri ve *Atalar Sözü* adlı yapıtını bu dönemde hazırlamıştır.

Sadrazam Ali Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen Mahmud Nedim Paşa, Ahmed Vefik Efendi'nin yedi yıllık bir aradan sonra tekrar göreve kavuşmasını sağladı ve 1871’de Ahmed Vefik’i Rüşumat Emini¹⁰ (Gümrük Bakanı) olarak göreve atadı. Yine bu görevinde de Anadolu müfettişliği görevinde olduğu gibi başına buyruk davrandığına dair şikâyetler baş gösterecektir. Usule ve nizama uymaması, gümrükte işi olan yerli ve yabancı tacirlerle sefaretlerin şiddetle şikâyet etmeleri üzerine Mahmud Nedim Paşa onun azlini arz etmekten sıkıldığı için münasip bir vesile aradı. Sadaret Müsteşarlığının onun için daha uygun olduğunu ileri sürerek

¹⁰ Devrin şairlerinden Halis, Ahmed Vefik Efendi Rüşumat Emini görevine getirildikten sonra onun görev ve sorumlulukları konusunda ne kadar adaletli ve başarılı olduğunu anlatan uzun bir şiir yazmıştır. Şiirin ilk kıtası şöyledir;

“*Sultan Aziz-i Mülk-ü din*

Kanun-i adlin mucidi

Kurtardı mülki aferin

Osmaniyenin müncid.” (Pakalın (a), 1942: 313).

1872 yılında Ahmed Vefik'i, Refik Bey'in yerine sadaret müsteşarlığına atadı (İnal, 1944: 665).

Müsteşar sadaret dairesinin en yüksek amiridir. Görevi yalnızca sadrazama danışmanlık yapmak değil dairedeki diğer memurlar ile de ilgilenmektir. Ancak bu görevini de yerine getirmedeği hatta Sadrazam onu konuşmak üzere çağırdığında kapısını kilitleyip sadrazamın çağırdığından haberi yokmuş gibi davrandığı söylenir (İnal, 1944: 666). Garip tavırlarından ötürü sadrazam Mahmud Nedim Paşa Ahmed Vefik'i bu görevinden de alarak aynı yıl içinde Maarif Nazırlığı'na atamıştır.

Maarif-i Umumiye Nezareti'nin 1869 yılında çıkardığı nizamnameye göre nazırın başkanlığında ilmiye ve idare dairesi oluşturuldu. İlmiye dairesi kitap telif ve tercüme işleriyle ilgilenirken, idare dairesi okul, müze, kütüphane, matbaaların yönetimi, personel ile ilgili tasarımlarla uğraşrdı (Akyıldız, 2003: 273). Ahmed Vefik Efendi'nin hazırladığı eserlerden dolayısıyla Encümen-i Daniş'e üye seçilişinden, ileriki kısımlarda değineceğimiz kütüphanesi ve Osmanlı Mebusan Meclisi başkanlığı esnasında yaptığı bir takım konuşmalardan yola çıkarak ilime ve eğitime verdiği önem anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Maarif Nazırlığı görevi Ahmed Vefik Efendi'nin tarzına uygun bir görevdir; Ancak buna rağmen tahminimizce yine aykırı davranışlarından ötürü bu görevi de kısa süre sonra sonlandırılmıştır.

Maarif Nazırlığı görevinin ardından yine aynı sene Şura-yı Devlet azası oldu fakat bu görev de kısa sürdü. Görüldüğü gibi Ahmed Vefik Paşa bir sene içerisinde dört ayrı memuriyete getirilmiştir. Bu memuriyetlerinde işini usulüne uygun yapmadığı şeklindeki gerekçelerle azledilmiş olmasına rağmen Mahmud Nedim Paşa'nın onu ısrarla başka bir göreve ataması Tanzimat Dönemi'nde donanımlı devlet adamına duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmış olmalı. Zira Ahmed Vefik Efendi'ye karşı bir güven sorunu yaşanmaktaydı. Bu güvensizliği Ahmed Vefik'in sağlık sorunları dolayısıyla Bursa'ya gitmek istediğinde ona inanılmayarak gerçek nedenin söylenmesini isteyen belgeden anlıyoruz; *“Vefik Paşa Hazretlerinin arıza-i vücudiyesi cihetle lieclil müdavat muvakkaten Bursa'ya azimeti istizanına dair tezkiresinin leffile şeref varid olan tezkire-i samiye-i cenab vekâlet penahileri bu*

ahşam manzur-ı ali buyruldu. ¹¹Mevsim-i sayfiyenin halleriyle sıcaklar basmış ve niyaz-ı aliye Bursanın mevsimi geçmiş olduğundan müşar-ü ileyh bu azimeti tebdili hevadan başka bi niyete mübtene olabileceği varidi hatırı ali olduğundan ve Amedi Efendi bendelerini emr-i mahsusı sadrazamlar ile tarafı übeydaneme göndermiş olduğu pusuladan müşar-ü lileyhin Salı günü alessheher azimeti tasmim eylediğinden sebab-i hakikii azimetinin suret münasibede anlaşılaraq arz ve beyan buyurulması emr-ü ferman-ı hümayun-ı cenab-ı mülukan iktızaı celilinden olmağın ol babda”(BOA; YEE 5/110; İnal, 1944: 684).

Burada Bursa'nın kaplıcalarından yararlanmak için hastalığı sırasında tedavi amacıyla Bursa'ya gitmek üzere talepte bulunmuştur; Ancak kaplıca mevsimi geçmiş olmasından dolayı Bursa'ya gerçek gidiş nedeninin bu olmadığı ileri sürülerek esas nedenin söylenmesi istenmiştir. Buradan yola çıkarak ona karşı bir güven sorunu olduğunu söylemek güç değildir.

Kendisine karşı bir güven sorunu yaşanmasına rağmen donanımlı devlet adamı eksikliğinden sürekli farklı memuriyetlere getirilen Ahmed Vefik Efendi, Şuray-ı Devlet azalığı görevinin ardından üç buçuk yıl memuriyetten uzak kalmış ancak bu süre içerisinde bilimsel çalışmaları ile ilgilenmiştir. Önemli eserlerinden *Lehçe-i Osmanî* 'yi bu dönemde ortaya koymuştur. Lugatın içeriği ve önemi hakkındaki bilgiler çalışmamızın “*Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri*” kısmında ele alınacaktır.

Sabah gazetesinin 22 Temmuz 1876 tarihli sayısında; “*Petersburgda açılacak fünun ve sanayi sergisine Devlet-i Aliye tarafından Ahmed Vefik Efendi hazretleri izam buyurulacaktır.*” (Sabah, 22 Temmuz 1876) haberiyle Ahmed Vefik Efendi'nin üç yıllık aradan sonra tekrar hatırlandığı görülmektedir. Petersburgdaki ilim ve sanat sergisine katılmak üzere görevlendirilen Ahmed Vefik yurda döndüğünde Osmanlı Devleti için yeni bir dönemin aktif tanığı olacaktır.

Sultan Abdülaziz'in saltanat döneminin ardından 1876 yılında II. Abdulhamid tahta geçmiş ve Kanun-i Esasi'nin ilanıyla Mebusan Meclisi açılmıştır. Açılan bu meclise Ahmed Vefik Efendi reis olarak görevlendirilmiştir. Osmanlı'da merkezi bir

¹¹ Mevsim-i sayfiye ile başlayan bu satır, İnal'ın eserinde yer almamaktadır.

meclisin ortaya çıkması, Tanzimat sonrası gelişen olaylar ve fikir akımlarıyla yakından ilgiliydi. Tanzimatın ardından yaygınlaşan, özellikle Avrupa'ya gönderilen veya firar eden Yeni Osmanlıların başlattığı tartışmalarla kuvvetlenen batılılaşma düşüncesi, Batının yönetim tarzına ve müesseselerine dikkat çekiyordu. Batıda birkaç asırdan beri kurumlaşan parlamento olgusu, anayasayla birlikte batılılaşmacı tartışmaların merkezine oturunca Osmanlı Mebusan Meclis'i açıldı.

Ahmed Vefik'in Meclis-i Mebusan reisliği sırasındaki yönetim anlayışı, yerli ve yabancı birçok kişi tarafından despotça bir yönetim olarak adlandırılmış, Paşa'nın vekillere karşı sergilediği davranışlar ve sözler insanlarda şaşkınlık ve hayret uyandırmıştır (Lewis, 2004: 167). Meclis üyelerinin eleştiri, dilek ve isteklerini adeta bir valinin despotluğu ve hazır cevaplığı içinde karşılıyor, müzakere usulünü kendi saptıyor, yer yer haşin davranışlar ve azarlamalarla oturumları yönetiyordu (Ortaylı, 1985: 89). Meclisin daha ilk celselerinde çıkan anlaşmazlıklarda Ahmed Vefik'in mebusları öğrenci azarlar gibi susturduğunu, Ahmed Saib'in "*Abdulhamid'in Evail-i Saltanati*"ndan aktaran Ülken, Abdulhamid'in Vefik Paşa gibi sert ve despot ruhlu bir Avrupacıyı hizmetinde kullanmaktan hoşlandığını belirtmektedir (Ülken, 1979: 65).

Anlaşıyor ki Ahmed Vefik Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde bir ilk olan Meclis-i Mebusan başkanlığına atanması tesadüf değildi. Memuriyet görevlerinin çoğunda hakkında şikayet edilen, görevini usulsüz yaptığından dolayı azledilen bir kişi neden meclis başkanı olarak atanabilirdi? Belli ki Ahmed Vefik'in başına buyruk ve despot tavırlarının meclis içerisindeki üyelere karşı işe yarayacağı düşünülmüştür. Pakalın'a göre; "*Abdulhamid'in Ahmed Vefik Paşa'yı meclis reisliğine getirme amacı Avrupa tarafından tanınan bir zatın tayiniyle tarafsızlığını göstermek ve diğer taraftan da Paşa'nın ahlakını bildiğinden bu zat vasıtasıyla mebuslara tahakküm ederek mecliste dahi bir memnuniyetsizlik yaratmaktı*" (Pakalın (a), 1942: 74).

Yine aynı şekilde, Ahmed Vefik Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ı yönetmesi ile ilgili olarak Mahmud Kemal İnal eserine şunları yazmıştır; "*Reis Paşa'nın meb'uslara karşı gösterdiği amirane ve dürüştane hareketler, bir mektep hocasının yaramaz çocuklara ve bir zabitin, kumandasındaki acemi neferlere tatbik ettiği muamelelerden farkı olmadığını, meb'usların sözlerini bazen istihfaf ve istihza ile*

karşılığını, müzakere salonundan riyaset odasına gidince kapuyu kapatarak kendi kendine kahkaha ile gülüb meb'usların bazı nutuklariyle eğlendiğin, padişahın, kendini riyasete getirmesi, tab'an müstebid, hadidi ve şedid olduğu için meb'usları devletin her işine karışdırmamak, her isdediklerini söylemeğe meydan vermemek ve onları adeta memur gibi kullanmak maksadından ileri geldiğini iddia edenler bulunduğu gibi Vefik Paşa'nın, ilk defa teşkil edilen ve azası muhtelif milletlere mensub ve fikir ve emelleri başka cihetlere matuf eşhasdan mürekkebe olan böyle büyük bir meclisde müzakerelerin intizam ile ceryanına dikkat ve zabtu rabtın muhafazasına gayret ile karışıklıklara meydan vermediğine ikrar edenler de vardır” (İnal, 1945: 669).

Meclis içerisindeki konuşma şekline tanık olup Ahmed Vefik Efendi'nin tarzını şaşkınlıkla karşılayanlardan biri de, İstanbul'da komşusu olduğundan dolayı onu yakından tanıyan, Daily News'ün İstanbul muhabiri Sir Edwin Pears'dır. Pears'ın bu konudaki gözlemlerini Bernard Lewis aynen şöyle aktarmıştır: “ (...) Meclisin başında, Başkan olarak, III. Napolyon'un sarayında Türkiye büyükelçiliği yapmış, vaktiyle mükemmel bir Fransızca öğrencisi olan ve eğitim bakımından hemen bütün milletvekillerinden şüphesiz üstün bulunan Ahmet Vefik vardı. Fakat resmi ve özel hayatta despotlaşmıştı. Meclis Başkanı olarak başmuallim vari hakimane tavırları kibirli ve bazen gülünç idi. Sık sık milletvekillerini, konuşmaların ortasında, konu hakkında hiçbir şey bilmediklerini ve saçmaladıklarını söyleyerek susturuyordu. Uzun ve sıkıcı bir konuşma yapmakta olan beyaz sarıklı bir milletvekili, Başkandan gelen “Sus eşek” diye yüksek sesli bir bağırma ile birdenbire durdurulduğu zaman, Robert College' in Başkanı Dr Washburn da oradaydı. Konuşmacı sanki vurulmuş gibi yerine oturmuştu”(Lewis, 2004: 167).

Ahmed Vefik'in Mebusan Meclisi içerisinde mebuslara karşı despotik ve hazır cevap tavırlar sergilediğine bazı diyaloglar örnek teşkil etmektedir. İşte bu örneklerden biri; İstanbul Mebusu A. Hilmi Efendi ile A.Vefik arasında geçmektedir. İstanbul'un 20 daireye taksiminin çok olduğunu, bundan başka taksimatta yol, lağım, su gibi tesislerin dikkate alınmadığını söyleyen A. Hilmi Efendi “*Mesela Beylerbeyi dairesine ilhak olan İcadiye gibi mahalleler, Üsküdar menafine müşterektir. İcadiye'de yangın olsa Beylerbeyi uzaktır*” diyor.

Reis: Daha...

A.Hilmi Efendi: bu dairelerin her biri ayda 20.000 kuruş masrafla olur. Şehremaneti'nin senede 20.000 kese iradı var. Bu iradın 5.000 kesesi emanette kalıp, dairelere yalnız 15.000 kese kalır. Bunun da %20'si memurlara verilecek olsa, adam başına 150 kuruş düşer. Böyle idare gayrı kabildir.

Reis: Ne yapmalı?

A.Hilmi Efendi: Bunu 7-8 daireye hasredersek idare mümkündür.

Reis: Beylerbeyinden Üsküdar'a çıkamayan memur, Bulgurlu'ya nasıl çıkar. Haritaya bakıp öyle lakırdı edelim.

Bu konuda tekrar tartışma başlar ve bir mebus İstanbul'un 20 daireye bölünmesinin çok olduğunu tekrarlar.

Reis: Buna demincek cevap verildi. Benim borcum doğruyu söylemektir. İstanbul 20 daire ile de olmaz. 30 olması için düşünülecek. Eski köprüden Dolmabahçe'ye kadar bir daire olmuş. Ben bunu idare edecek pehlivan isterim. Bunların içinde yalnız iki daire var ki hüsn-ü idaresi kolaydır. Onlar da Tarabya ile Yeniköy'dür. Çünkü kendi işlerini kendi görecek. Bir şeyi bilip de söylemeli. Kasımpaşa'nın fukara mahalleleri var. Beyoğlu'nda dakikası beş liraya verilen dükkânlar ile bunların münasebeti nedir? Onlar gaz isterler, bunlar kaz bile bulamazlar. Benim bildiğim budur (Us, 1939: 117-118).

Bu konuşmaların geneline baktığımızda gerçektende tanık olanların ifade ettiği gibi Ahmed Vefik Efendi'nin mebusları mektep çocuklarını azarlar gibi azarladığı, mebusların herhangi bir önerileri olduğunda “*bakarız, anladık, anlattık, söyledik, bu mesele böyle olmaz*” şeklinde cevaplar verdiği anlaşılmaktadır.

Meclis-i Mebusan başkanlığından kısa bir zaman sonra da 19 Mart 1877'de meclisin açılışı ile kendisine “*paşa*” ünvanını kazandıran vezirlik rütbesi verildi (Akün, 1989: 147).

Meclis-i Mebusan'ın açılışından birkaç ay sonra Edirne Valisi oldu ancak sağlık sorunlarını öne sürerek bu görevini de kendisi sonlandırmak istedi. Aynı sene içerisinde Maarif Nazırı görevine ikinci kez getirildi. Çok kısa süren bu görevlerinin

ardından Dâhiliye Nezaretine katılımıyla Sadrazam tayin edildi. Kaynakların çoğunda sadrazamlık görevi “*başvekil*” olarak geçmektedir. Bu geçerliliği olmayan bir kullanımdır¹².

Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazamlık görevi Osmanlı Devleti'nde 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı kritik döneme denk düşmüştür. Rusya'nın Balkanlarda yaşayan Ortodoks dinine bağlı Osmanlı vatandaşları üzerindeki etkisini artırmak için başlattığı savaş Osmanlı'nın isteği üzerine Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanması ile sona erdi. Bu olay ile birlikte II. Abdulhamid, ortamın uygunsuzluğu ve halkın hazır olmadığı gerekçesiyle ilk Osmanlı Meclisini kapatmıştır.

3.3.2. Hüdavendigâr (Bursa) Valiliği'nden Ölümüne Dek Memuriyeti

Ahmed Vefik Paşa 1879 yılında Bursa'ya vali olarak atanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Anadolu sağ kol müfettişliği görevi sırasında Bursa'ya oldukça emek vermişti. Valiliği de müfettişliği zamanında olduğu gibi Bursa'ya hizmet etmekle geçecektir. Ne kadar cami ve tarihi eser varsa hepsini restore ettirip yıkılmaktan kurtarmıştır. Tiyatroya verdiği önem Bursa'da ön plana çıkacak ve bugüne kadar adıyla anılan bir tiyatro binası yaptıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğu 1860-1882 arasında yeni bir şehircilik ve mimarlık idealine Tanzimat'ın modernlik ve Osmanlılık idealine uygun bir yeniden inşa çerçevesinde, Bursa'ya eski görkemini kazandıracak bir restorasyona girişti (Laurent, 1996: 86).

Ahmed Vefik Paşa, şehirdeki eski merkeze ulaşımı kolaylaştıran yollar yaptırmasının yanında, Paris'te bulunduğu sırada Haussmandan öğrendiği şekilde eski anıtları Tanzimat döneminin yeni yapılarına bağlayan yollar yaptırmıştır. Örneğin Gemlik Caddesi yeni idare merkeze, yani Hükümet Konağı'na çıkıyor ve Hükümet Caddesi de Hükümet Konağı'nı Ulucami'ye ve Bizans döneminden kalma kaleye bağlıyordu (Laurent, 1996: 88). Burada Ahmed Vefik Paşa eski ile yeni

¹² Başvekil ünvanı, vekillerin Başvekil tarafından atandığı, başvekile karşı sorumlu olduğu durumlarda sadrazam için kullanılan bir kavramdır. Oysa Kanun-i Esasi'nin ilanı ile birlikte vekiller sadrazama karşı sorumlu değildi. Çünkü padişah tarafından atanıyorlardı. Dolayısıyla Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinin ardından sadrazam ve başvekil ünvanları aynı anlamı taşımamaktadır. Bu nedenle Ahmed Vefik Paşa için “*başvekil*” değil “*sadrazam*” ünvanını kullanmak gerekir. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, 2007: 517).

arasında bir bağlantı kurarak gelenekselciliği ile yeniliğe açıklığını gösteriyor. Yine bu tavrına benzer bir şekilde yaptırdığı Hükümet Konağı'nı Dutemple'dan Laurent aktarıyor; *“Mevlevi tekkesi alanı üzerine yaptırdığı Hükümet Konağı'nın dış cephesi son derece sade, süslemeleri azdı. İçeride zemin ve birinci katlarda bölge kadılarının daireleri, ikinci katta ise eyalet valisinin makamı vardı. Binanın dışındaki süslemeler neo-klasik¹³ üsluptaydı. Bina Avrupa'dan model alınmış, daha sonra da birçok merkezde örnek oluşturmuştu. Dış cephesi batılı olan binanın, iç yerleşim planı özellikle birinci kat geleneksel Osmanlı konağı planındaydı”* (Laurent, 1996: 91). Böylelikle Ahmed Vefik Paşa günlük yaşamında oluşturmaya çalıştığı Doğu-Batı sentezini şehircilik anlayışında da uygulamıştır. Bursa'yı hem tarihi dokusuna uygun hem de batı tarzında modern bir şekilde yapılandırmaya çalışmıştır.

Bursa halkı, Ahmed Vefik'ten memnundur, ancak yine müfettişliği döneminde olduğu gibi aleyhinde faaliyetler baş gösterecektir ve başına buyruk usulsüz davrandığına dair gerekçelerle azledilecektir. Bu gerekçelerden bir kısmı aşağıdaki belgelerde yer almaktadır:

“Hüdavendigar vilayeti valisi Ahmed Vefik Paşa, geçende bilistizan müteallik buyurulan irade-i seniye üzerine vilayetin açık olan mektubculuğuna tayin olunan Nezih Beyi Bursa'ya gitdiği halde nezdine kabul etmeyüb ve kendisiyle evvelden muarefesi ve binaen aleyh beyinlerinde geçmiş ve bir şey yoksa da memuriyetini kabul edemeyeceğini bil vasita ihbar edüb yine o gün zabita marifetiyle iade eylemiş ve esbabı mucibesinin istilamına dair makamı nezaretten yazılan telgrafnameye cevap vermemiştir” (BOA; İ.MMS 71/3312; İnal, 1944: 687).

¹³ Neo-Klasisizm 18. yüzyılın ikinci yarısında rokoko ve barok sanatın aşırılığına ve yapaylığına tepki olarak ortaya çıkan ve Antik Yunan ve Roma sanatının ağır başlılığını ve simetrisini ilke edinen bir akımdı. Avrupa, 18. yüzyılın son çeyreğinde, siyasal ve ekonomik çalkantılara sahne oldu. 1789 Fransız Devrimi ile krallık rejimi yıkıldı. Bu değişim sanatı da etkiledi. Bu yıllarda, Paris'in sanat çevrelerinde Jacques Louis David'in öncülük ettiği yeni bir sanat üslubu doğdu: Neo-Klasisizm. Alman arkeolog Winckelmann'ın soyluluğunu yitirmiş Avrupa sanatını, Antikiteye bağlama görüşleri sanat çevrelerinde çok etkili oldu ve Klasik Antikitenin yeniden canlanması bir takıntı haline geldi. Heykel sanatında keskin hatlar azaltıldı ve Klasik Yunan sanatının kontrollü ve sessiz tavrı hakim olmaya başladı. Üst sınıf, klasik tarzda binalar yaptırmaya başladı. Kendisini Romalı Sezar olarak algılayan Napolyon, klasisizmi destekledi ve Roma anıtlarının kopyalarını yaptırmaya başladı (Keser, 2005; 235-236). Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa şehrini Neo-Klasik üslupla döşemesinde Fransa'daki yaşamın etkileri olduğunu söylemek mümkündür.

Bu belgeden anlaşıldığı üzere Ahmed Vefik Paşa, Bursa valiliği esnasında kişiye göre muamele yapmış ve kim olursa olsun istemediği kişiyi nezdine kabul etmeyerek her zamanki bildiğini okuyan, başına buyruk tavrını sergilemiştir. Azledilmesindeki gerekçeler arasında memurların maaşını zamanında vermemesi de yer almaktadır; “ (...) *Hamisen vilayet adliye memurlarından birçoğuna altı aydan beru maaş vermedikden...*” (BOA; İ.MMS 71/3312).

Yine Ahmed Vefik Paşa'nın usulsüz bulunan davranışlarından ötürü azlini ve yerine uygun bir başka kişinin getirilmesini içeren karar dönemin sadrazamı Said Efendi tarafından şu şekilde bildirilmiştir: “(...) *sıfatı memuriyetine yakışmayacak suretde şayi olan daha bir takım ahval ve muamelatı gayrı merziyesinden dolayı hemen azliyle yerine intihab buyurulacak zatın izamına kadar vekaletin erkanı vilayetten bir münasibine ihalesi ve müşarün ileyh hakkında tahkikatı evveliyenin icrası lüzum ve istizanına dair meclis-i mahsus-ı vükeladan kaleme alınan mazbata leffen arz ve takdim kılınmağla irade-i seniye-i cenab cihanbani ne vech ile şeref müteallik buyurulur ise icra-yı hükmi celiline ibtidar olunacağı beyaniyle tezkire-i senaveri terkim olundu efendim*” (BOA; İ.MMS 71/3312; İnal, 1945: 688–689). Bu talebin ardından Bursa valiliği görevi sona erecektir.

Nitekim Bursa'da kapalı yolları açtırmak için fakir fukaranın evini yıktırdığı, tiyatro piyeslerini ruhsatsız olarak matbaada bastırdığı, hiçbir kanuna uygun davranmadığı gerekçeleriyle üç buçuk yıllık Bursa valiliğinden de azledilmiştir. İstanbul'a dönüşünde ikinci kez ve iki gün için yaptığı sadrazamlık sayılmazsa (iki gün sürmesinin nedeni taleplerinin yerine getirilmemesi üzerine istifasını vermesidir) bu onun son görevi olmuştur (İnal, 1945: 690).

Türk siyasi tarihine elçilik, Meclis başkanlığı, Bursa valiliği ve sadrazamlık gibi yüksek sıfat ve hizmetleriyle geçen Ahmed Vefik Paşa'nın kırk altı yıllık resmi hayatı 1 Nisan 1891'de Rumeli Hisarındaki evinde yoksulluk içinde son bulmuştur. Kayalar Kabristanı'nda açıkta ve alelade bir mezarlığa defnedilmiştir.

Emsali nazırlar, başvekiller ve diğer devlet adamları İstanbul'un büyük cami ve muhteşem türbeleri yanında hususi ve üstü örtülü makberlerde yattıkları halde Ahmed Vefik Paşa'nın Kayalar Kabristanında açıkta ve alelade bir mezara

defnedilmiş olması bir rivayete göre II. Abdulhamid'in Paşa'ya verdiği cezadır. Borçlarını ödeyebilmek için Robert Kolejini Amerikalılara satan Ahmed Vefik'e bu durumdan ötürü kızan II. Abdulhamid "*Kayalar Kabristanına defnediniz ki Robert Kolejde çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun*" demiştir. Başka bir rivayet ise bunun Ahmed Vefik'in vasiyeti olduğunu, öldüğü zaman memleketin dini ve içtimai ananelerine göre cenaze alayı yapılmamasını, türbeye gömülmemesini ve dört hamal tarafından sırtlanıp hemen en yakın bir yere gömülmek istediğini söylemektedir (Ergin, 1977: 784).

3.4. Yetiştığı Ortam ve Okuduğu Kitaplar ile Düşüncelerinin Şekillenmesi

Ahmed Vefik Efendi'nin kişiliğinin oluşmasındaki etkenleri anlayabilmek için bulunduğu çevreye ve yaşadığı döneme bakmak gerektiğini düşünüyoruz. Bunun yanı sıra Ahmed Vefik Paşa'nın fikirlerinin nasıl şekillendiğini anlamak için hangi kitapları okuduğunu bilmek gerekir ki bunun da kütüphanesinin incelenmesiyle mümkün olacağı kanaatindeyiz.

3.4.1. Aileden Gelen Etki ve Yaşadığı Dönem

Ahmed Vefik Efendi'nin kendini geliştirmek için gösterdiği çabalarını bir kenara koysak dahi sadece aile ortamı bile onun belli bir düzeye ulaşması için yeterliydi. Zira dedesi Yahya Naci Efendi'nin Divan-ı Hümayun'un ilk Müslüman tercümanı olduğunu daha önce belirtmiştik. Fransızca bilen babası Mehmed Ruhiddin Efendi ise Tersane ve Serasker kapısı tercümanı olunca, Paşa, henüz çocuk yaşta yabancı dil bilen, devlet memuriyetine ömrünü vermiş bir aile çevresinde yetişmiştir. Bu münevver ailenin, Ahmed Vefik'in kültürel gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamış olması gerekir.

Aile etkisinin yanı sıra, tam gelişme çağında Fransa'ya gitmesi de gelişimi açısından dönüm noktası teşkil etmiş olabilir. Küçük yaşta Avrupa'yı görebilmek, modern dünyayı tanımak onun yalnızca siyasi fikirlerinde değil, edebiyat ve tiyatro alanlarında da sanatsal zevkinin şekillenmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Fransa'da bulunması birden fazla yabancı dil öğrenmesi için bir vesile olmuş ve

bunun avantajlarını yurda döndüğünde Tercüme Odası memuriyetine getirilmesiyle görmüştür.

Ancak yaşamının en önemli evreleri Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'ne (1839-1876) denk düştüğünden, sanatsal ve kültürel yönden gelişmişliği ile aynı anda birden fazla alana ilgi duyması, onun yaşadığı dönemin entelektüelinin¹⁴ öne çıkan özellikleriydi. Bu özelliklerin benzerini Tanzimat Döneminin önde gelen aydınlarından; Midhat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa gibi isimlerde görmek de mümkündür. Osmanlı modernleşme asrının aydın tipini İlber Ortaylı şöyle özetliyor; *"19. Yüzyıl'ın yüksek bürokratları, bugün sadrazam yarın nazır, öbür gün vali, sonra gene sadrazam olabilirlerdi. Ama her görevde devlet yönetimini çok yakından etkiledikleri bir gerçektir. Ali ve Fuad Paşaların daha sonra Fuat Paşa'nın ve A.Vefik Paşa'nın yaşam çizgilerindeki bu paralellik 19.Yüzyılın devlet adamlığında kurumsallaşmış gibiydi"* (Ortaylı, 2004: 232). Ahmed Vefik' in Osmanlı Devleti'nde hemen her alanda çalışabilmesi sadece ona mahsus bir özellik değil, bulunduğu *"zamanın ruhu"*¹⁵ ile ilgili bir durumdu.

Bulduğu zamanın ruhunda ön plana çıkan bu durum için Hakkı Süha Bey'in yorumuna Pakalın'ın eserinde rastlıyoruz: *"Biliriz ki onun ayarında bir adam, onun yaşadığı ansiklopedik çağda başka türlü olamazdı. İhtisas fikri, henüz yenidir. Bundan yetmiş seksen sene evvel hiç kimse yalnız bir sahada derinleştirmekle kendini doyuramazdı"* der ve bunun sadece Ahmed Vefik Paşa'ya has bir özellik olmayıp 19. Yüzyılda öne çıkan büyüklerin özelliği olduğunu şu cümle ile vurgulamıştır: *"On dokuzuncu asrın bütün büyükleri, her cepheyi zekalarının sendeleri ile yakalamışlardır"* (Pakalın (b), 1942: 158).

¹⁴ Üzerinde oldukça tartışılan ve birden fazla anlam taşıyan "entelektüel" kavramı burada; *"söyledikleri ve yaptıkları bir referans olarak alınan, toplumun kalite standardının ve derinlik anlayışının üstünde olan aydın insan"* anlamında kullanılmıştır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Mahçupyan, 2006: 11-25).

¹⁵ *"Zamanın ruhu"*: Almanca zeitgeist kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılan bu kavram, metafizik ya da tarih felsefesinde, fikirlerin, eğilim ya da yönelimlerin, felsefeyle toplumsal yapının, iktisat anlayışıyla siyasi yapının, bir kültürün belli bir çağdaki durumunu ve düzeyini belirleyen bileşkesini anlatmak üzere kullanılan bir terimdir. Bu doğalcı yaklaşım, olayları belirleyen, yönlendiren ve denetleyen şeyin, içinde bulunulan ekonomik, siyasi ve entelektüel koşullar veya zeitgeist olduğunu söylediği için, tarihi daha çok yaratıcı insanların yaptığını söyleyen büyük adam teorisinin kişiselci yaklaşımına karşıttır (Cevizci, 2002: 1140).

Tanzimat Adamı'nın yukarıda da bahsettiğimiz gibi her gün farklı bir memuriyet hayatının içine girebilmesi onun ülkenin bütün toplumsal sınıflarını, dinleri, kültürleri ayrıntılı olarak tanıyabilmesini sağlamıştır. Ahmed Vefik'in Türk diline ve tarihine tutkunluk derecesindeki düşkünlüğünü anlamaya çalışan Ortaylı: *“Paşa, Macar Türkolog İgnacz Kunosz'u halk edebiyatı araştırmalarına yöneltecek ve destekleyecek kadar divan kültürünün dışında halk edebiyatı ve sanatına tutkundu. Ahmed Vefik Paşa bu görüş ve tutkuya çağdaş Avrupa edebiyatındaki eğilimler dolayısıyla mı sahip olmuştu, yoksa Tanzimat adamının ülkenin bütün toplumsal sınıflarını ve renk renk dil ve dinlerdeki gruplarını tanıyan eğitim ve memuriyet hayatı dolayısıyla mı ulaşmıştı, galiba her ikisi de buna etkendi”* (Ortaylı, 2004: 237) diyerek hem o dönemin aydını hem de Ahmed Vefik'in sahip oldukları bilgi birikiminin kaynağını tahlil ediyor.

Ahmed Vefik Paşa'nın fikirsel gelişiminde ve yaşam tarzında kuşkusuz sefaret görevleri sonucu edindiği kültürel birikim de etkili olmuştur. Osmanlı daimi elçiliklerin rolünün Türkiye'nin Batılılaşmasında etkili olduğu ve Batıyı yakından tanıyan devlet adamlarının yetişmesine imkân sağladığı bir gerçektir. Ancak Batı kadar Doğu'yu tanımakta önemliydi ve Ahmed Vefik'in, Paris sefaretinin yanı sıra Tahran sefaretinde bulunması onun *“şark ve garp”* yaşantısını analiz edip bunun sentezini yaşayan ve yaşatan bir insan olmasını sağlamıştır.

3.4.2. Ahmed Vefik Paşa'nın Kütüphanesi

Sadece Osmanlı Devleti için değil dünya için de önem arz eden, zengin kaynaklara sahip olan ve Ahmed Vefik Paşa'nın bir nevi aynası olan meşhur kütüphanesi onun anlaşılması için ilk bakılacak yer olmalıdır; Çünkü bir insanı anlayabilmek için yetiştiği ortama, bulunduğu çevreye ve okuduğu kaynaklara bakmak önemli bir ipucudur.

Ahmed Vefik Paşa'nın ölümünden sonra kütüphanesi için hazırlanan kataloğa göre; kütüphanesinde iki yüz adet Arapça, yüz doksan altı adet Farsça, yetmiş dört adet Çağatayca, sekiz yüz on dört adet Türkçe ve oldukça fazla sayıda Fransızca kitap vardır. Bunlar din, felsefe, tarih ve edebiyat kitaplarıdır. Bunların yanı sıra Hint, Çin gibi çeşitli dillere ait kitaplar da yer almıştır. Kataloğunda musiki, sanat,

fizik ve kimya bilimi, siyaset, tiyatro alanlarına ait eserleri de önemli ölçüde sıralamıştır.

Sadece basılı eserler ile değil, nadir yazma nüshaların bulunması ile de önem taşıyan bu kütüphane için Robert College müdürlerinden paşanın yakın dostu George Washburn'un ifadesini A.Fevziye Tansel aynen şöyle aktarıyor: “*on altı lisan bilen Vefik Paşa'nın kütüphanesinde hakikaten Fransızca, İngilizce, Almanca vb. başlıca lisanlardan Çince, Japonca, Rumca'ya kadar hemen bütün Garp ve Şark dillerinden, her sahada eserlerin basılı, yazma en nadir nüshaları bulunmaktadır.*” (Tansel, 1965: 135)

Devrin devlet adamlarının çoğunda görüldüğü gibi maddi sıkıntı yaşayan Ahmed Vefik Paşa ölmeden önce oldukça borca girmiştir. Ailesi bu borçlardan ötürü Ahmed Vefik Paşa'nın kitaplarını millete devretmeyi düşünememiş ve borçlarını ödeyebilmek için bu değerli kitapları satışa çıkarmışlardır. Kütüphanenin dağılmasını istemeyen ailesi devrin Hariciye Nezareti Umumi Katibi Münir Bey'e müracaat etmişlerdir. O da II. Abdulhamid'e başvurmuştur. II. Abdulhamid'in emriyle bütün kitapların Fransızca bir fihristi hazırlandı. Zira kitapların büyük bir ekseriyeti Garp dillerinden idi. (Ünver, 1967: 28) Hazırlanan Fransızca kataloğun bir nüshasını Tıp Fakültesi Profesörü Dr. Osman Saka bir sahaftan satın almıştır. Bu nüshanın Fransızca önsözünü inceleyen Ünver Türkçesini şöyle aktarmıştır:

“Eski sadrazam, merhum Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphanesi yalnız Türkiye'de değil, her kütüphanesi ve her kitap seveni olan memleketlerde, meraklılar tarafından bir hayli tanınır. Bu yüzden, bu kataloğu güzel kitapları seven ve takdir edenlerin merak ve alakasına tavsiye etmek lüzumsuzdur.

Ahmed Vefik Paşa, kitap sahibi olmadan evvel dahi onlarla ünsiyet peyda etmişti. Uzun zaman edebiyatla uğraşarak kendini bir kitap seveni olarak yetiştirmişti. Böylece, şahsı için bir koleksiyon kurma vakti gelince, arzu ettiği kitapları elde etmek için bilgisini ve edebi zevkini kullanarak, uzun süreden beri hazırladığı bu tasavvuru fiiliyata geçirdi.

Bütün garbı ve şarkı tarayarak, en zengin 'Cabinets d' Amateurs' lerin bile gıpta ettikleri kitap ve yazmaları, asaletle, cömertçe elde etti. Birçok defa, kendi

kütüphanesi için elzem addettiği birkaç kitaba sahip olmak için bitevi kütüphaneler satın aldı. Hiçbir zaman bu ihtirasının elzem kıldığı muazzam fedakarlıklar karşısında tereddüt etmedi, kaçınmadı. Eseri tamamlanmış gibi idi. Daha ileri gitmek, muhtemelen müşkül olurdu. Belki daha çok kitap toplanabilirdi, ancak daha güzel ve daha nadir olanlarını bulmak imkansızdı.

Bu katalogda gördüklerimiz, nefes yirmi kütüphanenin mahsulüdür. Bu kitapların her biri, kitap ve kitap sevenlerin tarihinde, az çok mühim bir yer işgal ederler.

Ciltlere gelince; Paşa her devre ve cilt sanatının geliştiği her memlekete müracaat etmiştir. Basma resimleri, tahta veya bakır üzerine hakkedilmiş ve basılmış bir yığın kitap arasından seçmiştir. Bu da, üç buçuk asırdan beri matbaanın gözlerin zevkini ve ruhun hoşnutluğunu tatmin etmek için keşfedildiğini ispat eder.

Kütüphanesini kurarken, Ahmed Vefik Paşa onu etrafında yapılan ve yıkılan kütüphanelerden ayırt edecek vasıfları aradı. Bu kütüphaneye meyillerini, zevklerini, fikirlerini aksettirdi. Bu binayı inşa etmeden önce, kendine göre bir plan kurdu ve bu planı dikkat ve ihtimam ile bitmek üzere olan eserinin tamamlanmasına izin vermeyen ölümüne kadar takip etti.

Kütüphanenin kataloğunda, bu büyük meraklı, bize hiç olmazsa fevkalade koleksiyonunun sadık tasvirini ve sürekli hatırasını bırakmış olacak. Bu koleksiyon tümü ve teferruatı ile devrimiz kitapseverliğinin simasını ve karakterini aksettirir” (Ünver, 1967: 29).

Ahmed Vefik Paşa'nın kitapları 1893 yılında kısım kısım satılmaya başlandı ve 1902 yılına dek satıldı. Batı dillerindeki eserleri topluca bir ecnebinin eline geçmiştir (Ünver, 1967: 30).

Ahmed Vefik Paşa'ya ait kitapların bulunduğu binanın içerisini 1902 yılında muhtemelen adı Rıza Paşa olan birisi süsleyerek “*Rıza Paşa Kütüphanesi*” diye anılan bir kütüphane kurmuştur. Rıza Paşa koleksiyonunun tamamını mühim bir miktar ile Maarif Nezareti satın alarak Darülfünun kütüphanesine vermiştir (Ünver, 1967: 30).

Kütüphanede var olan eserlerin çeşitliliği Ahmed Vefik Paşa'nın bilime olan merakını göstermektedir. Her alanda çeşitli kitapların yer aldığı kütüphanede dini kitapların sadece İslami eserlerle sınırlı olması dikkat çekicidir. Ahmed Vefik Paşa'nın Kütüphanesi tarihte kayıp kütüphanelere bir örnektir. Ne yazık ki Osmanlı Devleti böylesine büyük bir kütüphaneye sahip çıkamamıştır.

DÖRDÜNCÜ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA’NIN ESERLERİ

Tanzimat Dönemi’nin Osmanlı Devletindeki en belirgin yansımalarından biri, devlet adamlarında görülen “*Ansiklopedisyen*” olma eğilimidir. Osmanlı Devleti’nde bir gün memur, başka bir gün bürokrat olarak görev yapan Ahmed Vefik, tarih ve dil adına yazdığı, tiyatro adına çevirdiği eserleri ile bilime katkıda bulunmuştur. Bu katkıları arasında ilk olarak tarih kitaplarını inceleyeceğiz.

4.1. Tarih Eserleri

Avrupa tarihçileri, 19. Yüzyılda, yeni siyasi emellerinin kaynağını bulmak amacıyla geçmişlerini anlamak ve açıklamak isterlerken; Osmanlı tarihçileri, toplumlarında her alanda mevcut olan duraklamayı ve tıkanmayı çözümleyebilmek amacını taşıyorlardı. Bu nedenle geleneksel tarih yazımında bazı reformlar yapmak istiyorlardı. Genel olarak ulusal tarihe hem romantik hem de faydacı yaklaşımlar Osmanlı aydınları ve tarihçileri üzerinde etkili olmuştu. Avrupa’da basılmış olan tarih kitaplarını inceleyerek, daha sonra bu kitapların çevirilerini yaparak ya da yaptırarak tarihçilikteki yeni yöntemleri ve akımları izlemeye başladılar. Okul programlarında ayrı bir konu olarak ele alınan tarih, artık politikacılar, eğitimciler yetiştirmek için bir eğitim aracı olarak kullanılmaya başlandı (Ersanlı, 2002: 58-59).

Ahmed Vefik, Avrupa etkisi altında tarih yazımındaki bu reform dönemine Hikmet-i Tarih ve Fezleke-i Tarihi Osmanî adlı tarih ders kitaplarıyla eşlik etti. Bu eserlerinde tarihi nasıl ele aldığını ve tarihten ne anladığını görebilmek için kitapların içeriğine kısaca değinmenin faydalı olacağı kanısındayız.

4.1.1. Hikmet-i Tarih

Ahmed Vefik Paşa’nın, Darülfünun’da okuttuğu derslerin özeti olan Hikmet-i Tarih (Tarih Felsefesi) 26 Şubat-9 Nisan 1863 tarihleri arasında Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanıp daha sonra kitap haline getirilmiştir. Darülfünun’da Hikmet-i Tarih derslerinin kim tarafından ve haftada kaç saat verileceği Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nin 1279 (1863) tarihli 66 nolu sayısında yer almaktaydı; “62 numaramızda

dahi beyan olunduğu üzere Darülfünunda okunan dersler çoğaltılarak haftada iki gün şimdiki halde saat yediden sekize kadar Divan-ı Muhasebat Reisi Atufetli Ahmed Vefik Efendi Hazretleri Hikmet-i Tarihden ve Meclis-i Tahkik Reisi Saadetli Salih Efendi Hazretleri Tarih-i Tabiiyyeden beda ile Şaban'ın yirmi altıncı cumaertesi ve yirmiyedinci Pazar günü iki ders küşad olunacağı umuma tebşir olunur” (Tasvir-i Efkâr, Nu. 66, 24 Şaban 1279).

Derslerin kim tarafından ve kaç saat verileceği haberinin ardından, “*Darülfünun'da verilmekte olan derslerden Hikmet-i Tarih dersi hülasasının arasına Tasvir-i Efkâr tefrikasında derc ile risale şeklinde neşrine karar verilmiş olduğundan vech-i ati üzre ibtida olundu” (Tasvir-i Efkâr, Nu. 70, 27 Şaban 1279) haberiyle dersler gazetede yayına başlar ve diğer sayılarda da devam eder.*

Gazetede yayınlanan bu dersler daha sonra kitap olarak basılmıştır. Kitap; “*Atufetli Ahmed Vefik Efendi Hazretleri'nin Darü'l-fünun'da verdiği Hikmet-i Tarih dersinin hülasasıdır” ibaresiyle başlar ve yine ön kapaktaki;*

- Kitab-ı Evvel
- Kısm-ı Evvel Kurün Mütakaddime
- Cüz-i Evvel Kurün Mechülü

İfadesiyle devam eder. Kitabın ilk sayfasında bu şekilde yapılan ayrımın ardından kitap üç bölümden oluşmaktadır;

- Fasl-ı Evvel Mukaddemat-ı Tarih
- Fasl-ı Sani Fıtrat ve Tufan
- Fasl-ı Salis Teşkil-i Milel-i Kadime

O dönemin çoğu kitaplarının başlangıcında olduğu gibi besmele ile ilk bölüme giriş yapmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi *Fasl-ı Evvel Mukaddemat-ı Tarih* adlı bölüm ilk bölümü oluşturmaktadır. Kitabın önsözünü oluşturan bu kısımda Ahmed Vefik; Tarih, Felsefe ve Tarih Felsefesinin tanımlarını yapmıştır. “*İlm-i şuhudda serzede-i zuhur olup geçen eyyamın hibretiyle öğretilen hadiselerin bilinmesine fenn-i tarih itlak olunur. Akli insanın cevelanından husule gelen*

ameliyyat-ı zihniyyenin semeresi olan ilme hassaten hikmet denir. İnsanın kendi nefsinde mülâhaza ve kıyas ile bulduğu iş bu hikmet haricden kesb ideceği tarih-i malumatına matuf ve masruf olarak vukuatın esbab ve neticesi ve teselsül ve telahuk ve nev'i beşerin sıfat-ı kabiliyyeti hatve hatve terakki ile istikmalini mülâhazadan hasıl olacak ilm hikmet-i tarihidir” (Ahmed Vefik Paşa: 2).

Burada tarihten, felsefeden ve tarih felsefesinden ne anladığımızı yaptığımız tanımlardan anlıyoruz. Ahmed Vefik için tarih öncelikle bir bilim olarak kabul edilmiştir ve tarihi, tanık olduğumuz dünyada geçen zamanın bilgi ve tecrübeleriyle öğrenilen olayların bilinmesi olarak tanımlamıştır.

Felsefe ise, insan aklının düşünsel anlamda çalışmasıyla ortaya çıkan düşünsel işlemlerin sonucu olan ilim olarak tanımlanmaktadır. Ardından insanlığın düşünce ve yaşadıkları tecrübeleri birleştirmesi ile ilerlemesini sağlayan ilimin tarih felsefesi olduğunu yazmıştır.

Tarihin bir “ilerleme” ye sahip olduğunu ve bu ilerlemenin iyiye doğru olduğunu düşünmesi onu aydınlanma filozoflarıyla benzer kılar. Zira aydınlanmanın en belirleyici yönü ilerlemeciliktir. Aydınlanma hareketi içerisinde yer alan düşünürlere göre, Avrupa, bütün bir Ortaçağ boyunca süren bir bağnazlık dönemini geride bırakmıştır. Bu bağnazlığın yıkılışıyla zafer kazanan modern bilim evrenin tüm farklı görüşlere rağmen temelde büyük fakat oldukça basit ve düzenli bir mekanizma olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu düzenli evrenin bir parçası olan insanın davranışı da, öndeyiye ve kontrole elverişli olup, insanla içinde yaşadığı toplum bu bilgi ışığında sonsuzca geliştirilebilir. İnsanın refahı açısından büyük bir ilerleme kaydedilmiş olduğuna göre, sınırsız ve sürekli bir ilerlemeyi engelleyecek hiçbir şey yoktur (Cevizci, 2002: 112). Böylece 18. yüzyıl ilerlemeciliği, 19. yüzyıl Osmanlı reformlarında yankısını bulmuş, Voltaire’in tarihte ilerleme fikri Tanzimat reformcularının beğenisini kazanmıştır. Çünkü bu anlayış ahlak eğitimi için faydacı bir önem taşıdığı gibi kötümser tarihçiliği de mahkûm eden bir özelliğe sahipti (Ersanlı, 2002: 25).

Olayların gerçek nedenleriyle anlatılmasına ilişkin düşüncesi daha sonra okullarda gençlere milli bilinci aşlamak için yazacağı *Fezleke-i Tarih-i Osmanî* adlı

eserindeki tarih yazımı ile çelişecektir; Çünkü bu eserinde milli tarihçiliğe hizmet edecektir. Oysa *Hikmet-i Tarih* adlı eserinde araştırmacı tarihçiliğin önemini vurgulamıştır.

Tarih ve felsefe ile ilgili tanımlarının ardından düşüncelerini bağlar: “ *Li-haza fenn tarihi bir ilm-i celil lazım-ül tahsil olub maksad-ı aksayı vukuatı başka başka bildirmek degildir. Belki her hadisenin te’sir mahsusundan peyda olan mananın birer birer toplanub bir merkeze iltikalariyla tahaddüs idecek faide-i müctemiein heyeti ammeye iras itdigi tahvilatı ve anların keyfiyyet ve kararını mutalaa itmektir. Kuvve-i hafıza hazinesinde müddahir olan vukuat kıyas ve tefekkür ateşiyile pişdikte ruha gıda olup nazar-ı insan heyet-i umumiye-i mecmu-ı insaniyanı birden temaşa itmeğe ve hikmet-i ezeliye-i ilahiyyenin tayin eylediği tarikte şitab ve seyrini müşahede eylemeğe muktedir olur. Ancak bunda esas ilm olacak bir mıkıyas ve bir nizam ittihazı ve sened ve mehazları intihabı lazım gelir. Binaen’aleyh sinin-ı maziyenin tertibine ve kurunur salifenin taksimine ber-vech-i ati mübaderet kılınır*” (Ahmed Vefik Paşa: 3).

Bu satırlardan yola çıkarak anlıyoruz ki, Ahmed Vefik Efendi için tarih, öğrenilmesi gereken bir ilimdir ve tarihin amacı olayları olduğundan farklı değil olduğu gibi göstermektir. Tarihte her olayın kendine özgü tesiri olduğunu savunan Ahmed Vefik, yapılması gerekenin bu olayları ve tesirlerini toplayıp yorumlamak, kıyaslamak ve tüm bunların üzerinde düşünmek olduğunu belirtmiştir. İlmi metod ve kıyasla bütün insanlığın tanrının gösterdiği yolda geleceğe doğru ilerleyeceğine inanmaktadır. Bu yaklaşım ve inanç günümüz modern tarihçiliğinden farklı değildir.

Ahmed Vefik’in tarihi Hz. Âdem’den başlatması da Tanzimat Dönemi tarihçilik anlayışının sonucudur. Zira Tanzimat’a kadar tarihçiler Türkler’in Tarihi sanki yalnızca Osmanlı Devleti ya da İslam tarihinden ibaretmiş gibi ele alır daha ötesini araştırmaya ya da anlatmaya gerek duymazlardı.¹⁶

¹⁶ Türklerin geçmişlerini Osmanlı Devleti ya da İslam tarihinden ibaretmiş gibi saymalarının da kendi içerisinde taşıdığı nedenlere bakmak gerekir. Bütün ortaçağ aydınları gibi Osmanlı uleması da doğrudan doğruya imparatorluğun askeri denilen hakim sınıfına mensuptu, yani kaderini sarayın kaderinden koparması olanaksız bir maaşlı görevliler grubuydu. Bunların içinden çıkan ve nizam-ı alemin korunmasından başka görüş tanımayan vakanüvisler her olaya yalnızca devlet açısından bakarak tarihin bütününe hanedanın yüceliğinin ve meşruiyetinin öyküsüne indirgemekteydiler. Osmanlı vakanüvislerine göre İslam tarihi hakkında islamiyet’in kendi yorumu gerçektir ve meseleye

Tarihin kaynaklarını dörde ayırır; Kutsal kitaplar, eski ulusların anlattıkları, Ortaçağ'da Doğu ülkeleri yazarlarının destan ve hikâyeleri ve son olarak tüm dünyada özellikle Mezopotamya'da kazı çalışmaları, antikalar vb. gibi araştırmalar sonucu meydana gelen kaynaklardır. Bu görüşünü eserinde şöyle ifade eder: “ *Tarih-i Kadim kitaplarında elyevm dört türlü me haz ve esas olub birincisi kitab-ı semaviyeden alınan malumat-ı nakliyedir. İkincisi en iptida tarih zapteden milel-i kadimeden fakat Yunan müelliflerinin asarı kalmış olmağla onlar rivayetleridir. Üçüncüsü dahi ezmine-i mutavassıtada memalik-i şarkiye müelliflerinin bazı halk ağzından destan ve efsane ihzar ile asar-ı kadime üzerine tastir eylediklerü düzensiz hikâye ve şehnameleri bazıların tarih makamında zabt ve tedvin itmeleriyle meydana gelen kitablardır. Dördüncüsü her diyarda ve elhusus Elcezire ve Şam ve Mısır ve Yunanda hafır ü keşf ve enva-i tekellüf ve tedkikat ile şerh ve tefsir kılınan antika yani eşyay-ı atika tabir olunan kitabe ve levayih ve mermer tasvir ve heykeller ve asar-ı ebniye ve meskukat misüllü metrukât-ı garibeden istihrac olunan malumatdır.*” Tarihin kaynaklarını sıralarken kutsal kitaplara yer verdiği gibi bilime de yer vererek antropoloji, jeoloji gibi tarihin yan dallarının önemini de vurgulamıştır.

Fasl-ı Sani Fıtrat ve Tufan bölümünde adından da anlaşılacağı üzere Hazret-i Nuh ve Dünya'nın yaratılışından bahsedilmiştir. Bunlardan bahsederken kimi zaman Tevrat'tan yola çıkmış kimi zaman ise arkeoloji, antropoloji, jeoloji gibi bilimlerden yararlanmışır. Tarih yazanların efsane ve safsataya aldanmamaları, her olayın aslını araştırmaları gerektiği üzerinde durur: “*Çünkü zılal-ı hikmet-i tarih-i dilsirleri mizan-ı temir-i dakayık-ı şınase ve muayin-i akl ve kıyasa müracaatle efsaneye ve safsataya aldanmayıp her devrin tarz-ı reftarına münasebet alıp almayan sözleri ictina ve istiska eder*” (Ahmed Vefik Paşa: 27).

Fasl-ı Salis Teşkil-i Milel-i Kadime adlı son bölümde artık tufandan sonra ırkların, milletlerin, dinlerin nasıl ortaya çıktığından ve Dünyaya nasıl yayıldıklarından bahsetmektedir; “*Kaldı ki balada muhtasıran beyan olunduğu gibi selale-i şimaliyeden olan kavimler ibtida Altay dağlarını mürtefi yaylaklarından inip*

---

başka türlü bakmak düşünülemezdi bile. Ulemanın tarihi akışın sebep ve sonuçlarını ilahi kudrete atfetmelerinin kaynağı işte buydu. Osmanlı Türkleri İslam kültürüne öylesine entegre olmuşlardı ki Türklerin İslamiyet öncesi geçmişi asyatik kökenleri ve göçleri kolektif hafızadan silinmişti (Berktaş, 1983: 2460).

bir takımı Türk namıyla maruf olarak Asya'nın şarkını tutmuş ve bir yandan Amerika'ya ve Japon adalarına diğer taraftan Çin'e girmiş ve bu Tatarların bir zümresi Çin'in garbını ve ondan Hind-i Şarkiyi ve adaları ve Cezire-i Hind'i kaplayıp sonra bazı yerlerden kafkasilerin savletiyle çekilmiş ve bir takımı dahi Tufan ve Hitayi namıyla Tibet vilayetini ve bazı Cenubi dağları ve siyami ve bir fûru-ı azimi Fin namıyla Ural dağlarından Avrupa'nın şarki şimali taraflarını tutup pek kadimede İsveç ve Avrupa'nın daha bazı garbi yerlerini zapt ettiğine imareler bulunmuştur” (Ahmed Vefik Paşa: 42).

Burada kuzeydeki kavimlerin Altay dağlarından inerek bir kısmının Türk, bir kısmının tatar adıyla bilindiğinden bahseder. Bunların Asya'nın doğusunu tutarak bir kısmının Amerika, Japonya ve Çin'i, bir kısmının ise İsveç ve Avrupa'nın bazı taraflarını zaptettiğini yazar.

Bunu takiben son olarak insanlığın ve toplumların ilerlemek için yaratıldığını ancak yaratılanlardan bazılarının imtiyazlı olduğunun bu nedenle kıtadan kıtaya geçtiklerini ifade etmektedir. İmtiyazlı olarak yaratılan bu millet Türk'tür.

Ahmed Vefik'in bu çalışması klasik Osmanlı tarihçiliğinden, modern tarih anlayışına geçişin bir köprüsü niteliğindedir. Milletlerin kökenine, dinine ve diline verdiği önem onun milliyetçiliğinin bir göstergesidir. Bu milliyetçiliği Fezleke-i Tarih-i Osmanî adlı eserinde biraz daha ön plana çıkacaktır.

4.1.2. Fezleke-i Tarih-i Osmanî

Bu eser Ahmed Vefik tarafından rüştiyelerde ders vermek amacıyla hazırlanmıştır. 1869 yılında basılan eser Osmanlı tarihinin okutulması için sahasında basılmış ilk ders kitabıdır. *Fasl-ı Evvel, Fasl-ı Sani, Fasl-ı Salas, Fasl-ı Rabi, Fasl-ı Hamis ve Fasl-ı Sadis* şeklinde altı bölüm, otuz dört kısımdan oluşan kitap Osmanlı tarihini ilk başladığı günden Abdulaziz'e kadar getirmektedir.

Kendisinden sonraki tarih yazarlarına rehber olacak olan eser o döneme kadar hemen hemen tüm tarih kitaplarında yer aldığı gibi Osmanlı tarihini klasik olarak Osman Gazi'nin Moğol istilasından kaçıp Horasan'dan Anadolu'ya gelişiyle başlatır. *Mukaddime* başlığı altında kitabın ilk satırlarında bu olay şöyle özetlenmiştir:

“Tarih-i Hicretin yedinci asrında Tataristan kebir-i canibinden zühur ekser memalik-i şarki’yeye isal şer ve şur iden Moğol taifesinin hücumundan kaçan Türk aşiretleri nehr-i Ceyhun’dan garb tarafına çekildikde Türk beglerinden Süleyman Kaya Alp Horasandan cümle itba’ ve halkını alub muhaceret eyleyerek Ermenistan’da Erzincan havalisine kadar göçmüş idi. Mumaileyhin olandan Ertuğrul nam bahadır ol semtlerde yerleşerek yaylaklarda gezerken bir gün cenk ateşine dalmış iki orduya rast gelub ve yigitligi iktizası heman zayıf görünenlere yardımcılık itmesiyle mağlubiyet derecesine varan iş bu cüz’i asker hesaba gelmez düşmanı bozub Anadolu’dan sürüb çıkardılar meger bu taife Moğol leşkeri ve yardım itdigi taraf Konya hükümdarı Sultan Alaaddin Selçuki’nin adamları imiş. Çünkü cömerd elin zayii olmaz Sultan Alaaddin bu hizmet karşuluğunda Ertuğrul’un maiyetinde olan dört yüz kadar oba halkına Domaniç yaylağını ve Söğüt ve Eskişehir ovaları kışlağını inmam yerle onlara yurd tahsis itdi” (Ahmed Vefik, 1295: 2-3).

Böyle bir girişle kitabına başlayan Ahmed Vefik, burada Osmanlı Devleti’nin ilk başlangıç yolu sayılan bir olayı özetler: Hicret’in yedinci asrında (miladi) Moğollar’ın Tataristan-ı Kebir’in güneyine saldırmasıyla burada bulunan Türk boylarının Ceyhun nehrinin batısına çekildiklerini ve daha sonra Anadolu içlerine doğru ilerlediklerini anlatır. Erzincan ve civarına yerleşen Ertuğrul Gazi ve adamları burada iki ordunun savaş halinde olduğunu görünce zayıf olan orduya yardım ederler. Yardım edilen bu ordu tesadüfen Anadolu Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubatı’ndır. Bu yardımına karşılık Ertuğrul Gazi ve aşiretine Söğüt ve Domaniç’i yurt olarak hediye eder.

Kitap içerisinde her bölümden önce, o dönemdeki sultanlar ile ilgili bilgi veren bir tablo hazırlanmıştır. Bu tabloda Sultanların doğum ve ölüm yılları, saltanat süreleri ve kimin oğlu olduklarına dair bilgiler verilmiştir. Şematik bir şekilde bilginin aktarılması kuşkusuz öğrenciler için daha faydalı olacaktır. Zira eğitim bilimlerinde de şematik olarak öğrenmenin daha kalıcılığı olduğu bilinmektedir. Burada Ahmed Vefik’ in eğitim konusunda ilim sahibi olduğunu bir kez daha görmüş oluyoruz. Bu tablolardan bir tanesi aşağıdaki gibidir:

Birinci Cetvel

Sultan	İbn	Viladet	Cülus	Vefat	Müddet-i Saltanat	Müddet-i Ömür
Osman Gazi	Ertuğrul	656	699	726	26	70
Orhan Beg	Osman Gazi	687	726	761	35	75
M.Hüdavendigâr	Orhan	726	761	791	31	65
Yıldırım Bayezid	Hüdavendigâr	761	791	805	14	44

Kitapta, her bölümün ardından *mülâhazat* ya da *mütalaat* başlığı altında görüşler ve düşüncelerin yer aldığı bir kısım karşımıza çıkıyor. Burada Ahmed Vefik bahsedilen dönemin süresine ve hangi padişahla başlayıp bittiğine dair bilgi vermektedir (Ahmed Vefik, 1295: 6).

Kitabın her bölümünde Osmanlı Devleti'nin bir asrına yer veren Ahmed Vefik sekizinci asırdan başlayıp konuyu 13. asra kadar getirmiştir. Her fasılda nelerin anlatıldığı yine kitabın Mukaddime kısmında aynen şöyle özetlenmiştir:

“ Her asrın vakayii bu kitabın birer fasl-ı ittihaz olunub fasl-ı evvelde bina-yi devletin te'sisine ve Fasl-ı Sani 'de tevsi'i daire-i memlekete nasıl ikdam olunduğu ve Fasl-ı Saliste Al-i Osmani evc-ala-yi şan-ü azamete terfii itdiği ve Fasl-ı Rabide kavanin ve nizamatın bazı mertebe ihlali askerinin itaatdan çıkmasına ve milletin ihtilaline netice verdiği ve bu fenalık müstevcib-i za'f olarak Fasl-ı Hamiste artık umur-u hariciyece hayli mefreti müstelzim olmuş ise de, fasl-ı sadiste yine tecdid-i usul-i hükümete karar vererek mihr-i saltanat tekrar kesb-i ferrü şevket eylediği şerh ve beyan kılınmıştır” (Ahmed Vefik, 1295: 5).

Ahmed Vefik Paşa'nın bu eseri sonraki tarih yazarları tarafından uzun süre benimsenmiş, eser sonraki mektep kitaplarına, hatta Mustafa Nuri Paşa'nın Netayicü'l-Vukuat'ı nevinden terkibi eserlere de rehber olmuştur. Bu küçük hacimli

kitabın en ehemmiyetli tarafı, Osmanlı tarihini ilk defa mektep programlarına sokmak gibi bir milli rolü olmasıdır (Akün, 1989: 152).

Bu milli rol şüphesiz gençlere soylarını tanıtmayı amaçlamıştı ve bunu yaparken Ahmed Vefik çoğu yerde hamaset ifadelerine yer vererek günümüzün eleştirilen milliyetçi tarih anlayışının içine girmiştir. Ahmed Vefik, yukarıda bahsettiğimiz eseri Hikmet-i Tarih ile burada çelişir. Hikmet-i Tarih adlı eserinde tarihsel olayların olduğu gibi anlatılmasını savunurken bu eserinde topluma milli duygular kazandırmayı amaçlıyor. İkinci Kısımda geçen “ (...) *Kayasıra Devleti Moğol hanları ile ittifak iderek Rum memleketlerine kimse el uzatmasun deyu Gazan Han ol taraftan Anadolu Türkmen Beglerine tekebbürane evamir gönderdikde Osman Gazi derhal ruğma asker adediyle İznik’e ve ta İstanbul Boğazı’nda İstavros karyesine kadar bütün memleketi çigneyüb Koca hisar ve Lefke’yi zapt itdikten başka civarda olan hisar sahiplerine pek sıkı haberler erişdirmesiyle bundan cümlesine korku gelerek(...)*” (Ahmed Vefik, 1295: 9) şeklinde ifadelerin yer alması buna örnektir ve kitapta buna benzer Osmanlı Devleti’nin gücünü ve etrafa saldığı korkuyu anlatan nice terimler yer almaktadır. Bu yönüyle milli tarihten ziyade milliyetçi tarihi içermektedir ki bu anlayış da 19.Yüzyıl’ın milliyetçiliğine hizmet eden dönemin yaygın anlayışıdır.¹⁷

Eseri *Tanzimat-ı Cedide*’ye kadar getiren Ahmed Vefik, bizzat kendisinin tanık olduğu dönemi anlatarak Abdülmecid’in ölümüyle sona erdirir: “(...) *enva-i müşkülât baş göstermekde iken Sultan Abdülmecid han vefat eyledi (1277). Vakta-ki şevketlü, azametlü Abdülaziz Han Efendimiz Hazretleri calis-i taht-ı osmani oldukta himmet-i bülend rütbet-i padişahaneleri ile Karadağ cengi bitip haydutların hakkından gelindi. Ordu yeni heyete girip donanma meydana geldi. Ulum neşri için*

¹⁷ Elbette halkların tarihte kimlik alametlerini aramaları tenkit edilemez. Hiç şüphesiz bir milli insan topluluğu zorunlu olarak kendine özgü ve müstakil uzun bir tarihi süreç boyunca inşa olunmuştur. Öyleyse her halkın milli tarihinin başlı başına bir anlamı vardır. Bununla birlikte, sadece grubun milli hususiyetlerini açıklamayı değil; fakat dış düşmanlara karşı öğreti aşılama sayesinde milliyetçi zihinler yaratmayı iddia eden milliyetçi, şovenist tarih için durum aynı değildir. Milli tarih beşeri duruma ferdin kendi öz grubuyla aynileşmesine hatta milletin varlığına ve evrensel tarihin söylemine uygun bir tarih olduğu halde milliyetçi ve yurt severci tip tarihe gelince o saldıryı ve sürgünü beslemektedir. Böyle bir tarih anlayışı, bütün geleceği efsanevi millet fikrine tabi kılmak anlamına gelir ve bu gaye için her şeyi meşru görür (Yediyıldız, 2003: 15). Ahmed Vefik’ in eserinde bu denli keskin ayrımlar olmasada milli tarih ile milliyetçi tarih arasında gidip geldiğini görmekteyiz.

kitaplar basıldı. Mektepler açıldı. Kanunlar neşrolundu. Yine ilm-ü kemal, revacını bulduğu günler göründü. Cenab-ı Rezzak-ı âlem bunca hayırlı umurun itmam ve ikmalini müyesser buyursun” der ve besmele ile başladığı kitabını “âmin” diyerek bitirir. Bunun ardından kime ait olduğu not düşülmemiş bir şiir ile kitabını sona erdirir¹⁸

En son satıra da kitabın nerede ve kaç yılında basıldığı yazılmıştır: “*matba-i amirede basılmıştır. Fi 1290*”.

Ahmed Vefik Paşa, Fezleke-i Tarih-i Osmanî’yi hazırlarken Fransız liselerinde okutulan tarih kitaplarını örnek almıştır. Fezleke-i Tarih-i Osmanî’yi altı bölüme ayıran Ahmed Vefik Paşa, kuruluşundan Abdülaziz dönemine kadar olan Osmanlı tarihini kuruluş, gelişme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağları adları altında bölümlendirerek incelemiştir. Ahmed Vefik Paşa’nın bu tasnifi kendisinden sonra gelen birçok tarihçi tarafından da kabul edilmiştir. Ahmed Mithad Efendi, Mustafa Nuri Paşa, Mizancı Murat, Abdurrahman Şeref Efendi gibi kişiler Ahmed Vefik Paşa’nın tasnifi doğrultusunda eserler vermişlerdir (Kuran, 1997: 212).

Böylelikle klasik Osmanlı tarihçiliğinden modern tarihçiliğe geçişin simgesi olan bu kitap, milli bilincin okullara sızması için bir ilki oluşturmuş ve kendisinden sonra yazılacak Osmanlı Tarih kitapları için de esin kaynağı oluşturmuştur.

---

¹⁸ “*Birer Abdulhamid, Abdülmecid, Orhan-ü İbrahim*

İkişer Bayezid Han-ü Süleyman Han-ü Mahmud Han

Üçer Sultan Osman-ü Selim Han ile Ahmed Han

Dahi dörder Mehmed’le, Murad-ü Mustafa Hanan

Huda tahtında baki eylesun şahenşeh-i devri

Bu gün Abdülaziz Han mülke sultan, millete hakan” (Ahmed Vefik, 1295: 93).

4.2. Diğer Eserleri

4.2.1. Salname (Salname-i Devlet-i Osmaniye) (1846–1847)

Osmanlı Devleti'nde bir sene boyunca yaşanan olayları göstermek üzere hazırlanan esere salname denir. 1847–1922 tarihleri arasındaki 75 senelik dönemde yayımlanmış Salnameler çok ünlüdür. Bu dönem Osmanlı tarihi, idari teşkilatı, müesseseleri, şahıs biyografileri, ilmi, iktisadi, siyasi, askeri, kültürel ve diğer alanlardaki fevkalade önemli bilgileri içerir (Duman, 1982: 17).

İlk devlet salnamesi, Sadrazam Reşid Paşa'nın isteği ile Hekimbaşı Hayrullah Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın yardımları ile Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve 1847 yılında Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye adı ile yayımlanmıştır. Salnameler 1847 yılından 1908'e kadar 64 sayı olarak her yıl çıkmıştır. Bundan sonra düzeni bozulmuş, sonra yeni harflerle yeniden çıkmaya başlamıştır (Ülken, 1979: 47).

Osmanlı Devleti'nin mülkiye, askeriye ve ilmiye sınıflarına göre idari teşkilatının, bunlar içinde yer alan makam ve memuriyet sahiplerinin isimleriyle birlikte geniş bir tablosunu veren bu ilk resmi salname, Batılı müelliflerce Ahmed Vefik'in en mühim eserlerinden biri olarak değerlendirilmiştir ve Fransızca'ya da tercüme edilmiştir (Akün, 1989: 151).

4.2.2. Şecere-i Türkî (1864)

Türk tarihine ve Çağataycaya büyük ilgi göstermiş olan Ahmed Vefik Paşa, Harizm Özbek Hükümdarı Ebul Gazi Bahadır Han'ın¹⁹ Şecere-i Türk-i adlı eserini Anadolu Türkçesi'ne aktarmaya başlamıştır. 28 Eylül 1863 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde kitap sayfası şeklinde tefrika edilmeye başlanan bu tercüme 23 Şubat 1864 tarihinde son bulmuştur.

Harizm Özbek Hükümdarı, efsanevi devirlerden başlayıp daha sonra hanedanın geldiği Cengiz ve oğullarına geçerek Cuci Han yolu ile onların devamı

¹⁹ Şecere-i Türk'ün yazarı Ebulgazi Bahadır Han, aynı zamanda Harezmi Şiban Özbek Hanlarından bir hükümdar ve tarihçidir. İyi derecede Farsça ve Arapça bilen ve temel Türk tarihi bilgisine sahip olan Ebulgazi'nin iki önemli eseri vardır, Şecere-i Terakime ve Şecere-i Türk (İnan, 1988: 29).

olan Şeyban-Özbek hanları sülalesinin kendisine kadar süren safhası ile çağının kaynaklarının elverdiği nispette Orta Asya tarihini anlatan bu eserini Çağatay lehçesinden Türkiye Türkçesi'ne aktararak milli tarihin Osmanlı Türklüğü'nün bilgisine uzak kalmış bir sahasını tanıtmak istemiştir (Akün, 1989: 151). Bu çeviri eseri ile Orta Asya Türk tarihine ışık tutarak, Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce neler yaşadığını anlatması milli tarih anlayışına sahip olduğunun göstergesidir.

Özetle Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk'te Hz. Âdem'den, Şibaniler'in Harezm'de hâkimiyetlerine kadarki Türk tarihini anlatmaktadır. Şecere-i Türk dokuz bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Adem'den Moğol'a, ikinci bölüm Moğol'dan Cengiz Han'a, üçüncü bölüm Cengiz Han'ın doğumundan ölümüne, dördüncü bölüm Cengiz Han'ın oğlu Ögedey ve onun oğlunun yani Cengiz'in torunlarından Moğol vilayetinde hükümlerlik etmiş olanları, beşinci bölüm Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'ın çocuklarından Maverâünnehir'de Kaşgar vilayetinde padişahlık edenleri, altıncı bölüm Cengiz Han'ın küçük oğlu Tuluy Han'ın çocuklarından İran'da hükümet kuranları, yedinci bölüm Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın çocuklarından Kıpçak'ta hükümet kuranları, sekizinci bölüm Çoçi Han'ın çocuklarından Maverâünnehir'de ve Kırım, Kazak, Turan'da Han olanları, dokuzuncu bölüm yine Şeybani Han'ın çocuklarından Harezm'de hakim olanları anlatmaktadır (Çeri, 1997: 115–116).

Tansel'e göre, küçük boyda 152 sayfadan ibaret olan bu eser, Şecere-i Türk'ün tam tercemesi değildir. “*Harizm Şiban Hanlarından Ebul Gazi Bahadır Han (1603–1663), Şecere-i Türk'ü dokuz fasıl üzerine tertib ve Âdem'den, kendi devrine, yani Şibaniler'in Harizm'de hâkimiyetine kadarki Türk tarihine tahsis etmiştir. Vefik Paşa'nın tercemesi tam değildir; Âdem'den Moğollara kadarki iki bab'ı tam, üçüncü bab'ı teşkil eden Cengiz devrini ise kısmen içine almaktadır*” (Tansel, 1964: 137–138). Ahmed Vefik Paşa bu eseri tercüme etmesiyle Türklüğe ve Milliyetçiliğe verdiği önemin ilk sinyallerini yakmıştır. Bu atılımın arkası gelecektir.

4.2.3. Müntehabat-ı Durub-ı Emsal (Atalarsözü)

Bu eser Türk kültürünün önemli ürünlerinden olan özlü sözler ve vecizelerin bir araya toplandığı eseridir. İlk baskısı 168 sayfa olan eser daha sonra 303 sayfaya

çıkarılmıştır. Eserin basım tarihi, konuyla ilgili araştırma yapanlar tarafından tartışılmaktadır. 1852 (Tansel, 1964: 135), ve 1871 (Akün, 1984: 152) olarak değişen tarihler verilmiştir ki bunun nedeni Ahmed Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanî dışındaki eserlerinde isminin kaydedilmemesi ve çoğunlukla da basım tarihinin yazılmamasıdır.

Tanzimat'a gelinceye kadar Türk atasözlerinin toplanması konusunda ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat-it Türk adlı eserinde 266 atasözü bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu tarafından 1936'da Veled Çelebi İzbudak'ın, yayınlanan 1480 tarihli atasözleri kitabı Mevlana Şemseddin adlı bir tıp bilginine aittir. Eserde 698 atasözü bulunmaktadır. Bundan sonra 1772'de yazılmış Ahmet Nazif Efendiye ait Ukud-ul Leal fi Terecemetil Emsal adlı eser gelir. Bu eserde yüze yakın atasözü vardır (Çeri, 1997: 174).

Bir toplumun dilini ve ifade zenginliğini aktarmanın en etkili yollarından biri olan atasözleri ve deyimler bu eserde toplanarak halk kültürünün zenginliği ortaya konmuştur. Alfabetik sıraya göre yazılan Atasözlerinin bazıları şunlardır;

Aç ile arkadaş olma, yemem der sömürür.

Allah yurt yoksulluğunu göstermesin.

Akıl neredeyse devlet oradadır.

Türk'ün bildiğini tilki bilmez.

Zemheride yoğurt isteyen, cebinde (bir) inek taşır.

Deyimler;

Panayır köpeğine dönmüş.

Bam teline basar.

Kedi gibi nankör.

Mescide lazım olan medreseye haram.

Tekerlemeler;

Binek taşı sofraya başı.

İmam bayıldı müezzin ayıldı.

Pırpır eder uçamaz çukura düşmüş çıkamaz

Tarla cadısı Çarşamba karısı.

Böyle bir eseri meydana getirmesi onun milli değerlere ve halk diline ne kadar önem verdiğini gösterir. Bu eser onun Türkçülüğünün başka bir kanıtıdır.

4.2.4. Lehçe-i Osman-i

Ahmed Vefik'in çalışmaları arasında en önemli eserdir. Ahmed Vefik Paşa'nın fikri ve ilmi şahsiyetini tam manasıyla aksettiren bu eseri Türk lugatçılığında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Ahmed Vefik Paşa, dilin asıl unsurunun Türkçe kelimeler olduğunu, ancak bunların bir taraftan Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı altında ezildiğini, bir taraftan da Batı dillerinin istilasına uğramaya başladığını görmüş, bu gidişi önlemek ve gelecek nesillere Türk dilini unutturmamak amacıyla Lehçe-i Osmanî'yi kaleme almıştır (Ertaylan, 1932: 20–21). Bir milletin varlığını sürdürmesinde en önemli etkenin dil olduğunun bilincine varmış olan Ahmed Vefik Paşa, Türk dilinin lügatini yapmaya asırlarca gerek duymamış bir zihniyeti aşarak Osmanlı sahasında Türkçeden Türkçeye ilk milli lügat olmak gibi bir değer taşıyan bu eseri hazırlamıştır.

Eser “*avam sözü*” diye hor görülmüş söz ve deyimlere de yer vermekle dilde millileşme düşüncesinin şuurlu bir gerçekleştiricisi oluşu yanında, Türkiye Türkçesindeki kelimelerin asli mana ve imlalarını Doğu Türkçesinde arayan ve Türkçe'nin sözlerini türedikleri kök etrafında toplayıp açıklayan bir yol takip etmesi ile de Türk lugatçılığında bir merhale sayılmıştır (Akün, 1989: 152-153). Türk dili için yazılmış ilk sözlük olan Lehçe-i Osmanî'nin birinci bölümünde Türkçe, ikinci bölümünde çok kullanılan Arapça ve Farsça sözcükler vardır. Bu sözlük kendisinden sonra yazılacak sözlüklere kaynak oluşturmuştur.

Ahmed Vefik Paşa ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Bahriye Çeri'ye göre; Lehçe-i Osmanî o zamana kadar yazılan sözlüklerden çok önemli bir noktada ayrılır. Devrin Lügat-ı Remzi, Lügat-ı Naci, Kamus-ı Osmanî, Kamus-i Türk-i, Mükemmel Osmanlı Lugatı gibi diğer sözcükleri incelendiği zaman Arap ve Fars kelimelerine ağırlık verildiği, adeta bu kelimelerin dilde yerleşmesine çalışıldığı

görülür. Oysa Vefik Paşa özellikle “Türkçe” olan kelimelere önem vermiştir. Dönemin diğer sözlüklerinde bulunmayan birçok Türkçe sözcük bu sözlükte yer almaktadır. Bu sözlükte Ahmed Vefik Paşa, Türk lehçelerine eğilmiş, Türk dilinin lehçeleri ile ilgilerini tespit etmiştir (Çeri, 1997: 156).

Ahmed Vefik Paşa eserinin mukaddimesinde bu lugatı asılları Türkçe olan kelimeleri, Ecnebi, Arapça ve Farsçadan geçmiş kelimeleri göstermek için düzenlediğini yazar. Ahmed Vefik Paşa'nın Mukaddimedede üzerinde durduğu önemli bir konu da imla konusudur. Arap ve Acem kökenli sözcüklerin imlalarının yüzyıllardır belirli olduğunu düşünerek kelimelerin türemelerine göre yeni bir imla yolunu izlediğini belirtmektedir. Buna göre Vefik Paşa “*asla rücu*” dediği bir yol deneyerek kelimeleri asıllarına göre yazdığını ifade etmiştir. Eserin 1888/89 yılında yapılan ikinci baskısında biraz daha farklı olan mukaddimedede ise çok önemli bir görüşünü açıklamaktadır. Ahmed Vefik Paşa Osmanlıcanın Oğuzcanın Batı kolu olduğunu, Doğu Türkçesi'nin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesinin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları olduğunu söylemektedir. Oğuz Türkçesinin yeni dili Türkmen dili İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş ve yıllar sonra bundan Türk lehçesi doğmuştur (Çeri, 1997: 158).

4.3. Tiyatro Çalışmaları

Ahmed Vefik Paşa'nın yaşadığı sürece denk düşen Tanzimat Dönemi, ruhu itibariyle, onu diğer alanlarda olduğu gibi tiyatro alanında da önemli bir noktaya taşımıştır. Bu dönem sadece siyasi ve kültürel hayat için değil sanat için de bir dönüm noktası olmuştur ki Batıdan alınan eserlerin sergilenmesiyle bilhassa tiyatro büyük önem kazanmıştır. Onun tiyatroya duyduğu ilgi kuşkusuz Fransada kaldığı dönemde bulunduğu ortam, aldığı eğitim, okuduğu kitaplar ve münevver bir ailenin çocuğu olmasından kaynaklanmaktadır.

4.3.1. Moliere Çevirileri ve Adaptasyonları

Türk edebiyatının gelişmesinde en etkin rollerden birini oynayan Ahmed Vefik'in Türk tiyatrosunda sahip olduğu başarıları adapte ve tercüme yoluyla dilimize aktardığı Moliere külliyatıdır. Bu çalışmanın ilk ürünü olarak 1869'dan itibaren başladığı Moliere'in “*Zor Nikah*” adlı eseri adapte etmiş ve bu eser Matba-i

Amire’de basılmıştır. Aynı sene içerisinde “*Yorgaki Dandini*” ve “*Zoraki Tabip*” adlı eserleri Osmanlı tiyatrosunda temsil edilmiştir (Burcu, 2002: 502).

1931 yılında Darü’l-Bedayi İstanbul Belediyesine bağlandıktan sonra ve klasiklerin temsil edilip edilmemesi münakaşaları sırasında tiyatro sanatkârlarımızdan K.Kemal’in Ahmed Vefik hakkındaki düşünceleri onun bu yolda ne denli ünlü olduğunu göstermektedir: “*Hiç şüphe yok ki tiyatro Türkiye’ye adımını atarken, Ahmed Vefik Paşa gibi önemli bir adamın sayesinde kuvvetlice atmış, yarının Türk tiyatrosu için temel vazifesini görecekten klasiklerden Besmele’yi çekmeği, tiyatronun alfabesinden başlamayı daha münasip ve daha selametli bir yol görmüş, bize kıymetli bir Moliere tercemesi ve adaptation silsilesi yadigar bırakmıştır. Eğer Vefik Paşa’nın halefleri bu çığıra devam etmiş olsalardı, bugün esaslı bir tiyatromuz, hürdavat yerine dolgunca bir tiyatro kütüphanemiz olurdu; böyle her çareye başvuran bir vaziyette de kalmazdık. Vefik Paşa’nın tercemeleri aslı kadar mükemmel, aslı kadar mana ve espiyi vüs’ati taşır; hatta Moliere’in Mariage Forcee’undan kuvvetli, bir Zor Nikâhımız var... Paşa merhum, bu seciye komedilerini terceme yahut adapte ederken hiçbirinin taşıdığı seciye alamet-i farikasını bozmamış, esere ve şahsa göre lisan kullanmış, en temiz Türkçeyi yazmış, en güzel Türk atasözlerini yerinde olmak şartıyla sarfetmiştir. Netice itibariyle Avrupa’da İngilizlerden sonra Almanlar, Shakespeare’i nasıl iyi anlayan bir millet ise, biz de bütün ihmalmimize ve eslaflı hafızamızdan silmemize rağmen, Fransızlardan sonra Moliere’i, Paşa’nın sayesinde büyük bir orjinalite ile tercüme ederek kütüphanemize yerleştirmişizdir”²⁰ (Tansel, 1965: 142).*

²⁰ Burada Moliere’in eserinin aslına sadık kalınarak çevrildiği iddia edilmiş olsa da özellikle politik, dini ve ahlaki uzantıları olan kimi sahneleri, paragrafları, cümleleri ve sözcükleri Ahmed Vefik’ in erek metine aktarmadığını ya da anlamı değiştirerek aktardığı öne sürülmektedir (Uluğtekin, 2004: 34). Bunun nedenini ise Güray şöyle açıklar: “*Moliere’in oyunlarının kimini uyarlama yoluna gitmiş, kimini çevirmiştir. Bu ayrımı gelişi güzel yapmamış; konu bakımından toplumumuza ve geleneklerimize uymayan oyunları çevirmekle yetinmiştir. Örneğin o dönemde kadına yer vermeyen Türk toplumuna, Okumuş Kadınlar ve Kadınlar Mektebini uyarlamak gereksizdi. Yine o yılların bağnaz anlayışı Tartüf’ teki iki yüzü papaz tipini sahnede imam olarak görmeye katlanamazdı. Bu türlü nedenlere dayanarak Ahmed Vefik Paşa Moliere’ in bir çok oyunlarını uyarlama yoluna gitmemiş, çevirmiştir”* (Güray, 1991: 58). Demek ki Ahmed Vefik Efendi, dönemin toplum yapısına uymayan yerleri Osmanlı toplumuna uyarlamış, Moliere Osmanlılaşmıştır.

Ahmed Vefik Paşa' nın Moliere külliyyatından tercüme ve adapte ettiği eserler şunlardır:

Tercüme Edilenler:	Adapte Edilenler
Savruk	Zor Nikah
İnfial-i Aşk	Zoraki Tabip
Dudukuşları	Tabib-i Aşk
Kocalar Mektebi	Meraki
Kadınlar Mektebi	Azarya
Tartüf	Dekbazlık
	Don Civanı
	Adamcıl
	Yorgaki Dandini
	Okumuş Kadınlar (Burcu, 2002: 502)

Fuad Köprülü Ahmed Vefik Paşa'nın adaptelerinden övgüyle bahseder, onun eserlerini Namık Kemal ve Abdülhak Hamid Tarhan'ın eserleriyle kıyaslayarak onlardan üstün olduğunu belirtir: “*Namık Kemal'in, Hamid'in asla sahneye konulamayacak eserleri yanında, Ahmed Vefik Paşa'nın cidden çok milli bir çeşni verdiği Zoraki Tabip, Zor Nikâhı gibi mahsullerin temaşa eseri olmak itibariyle çok yüksek kaldığı muhakkaktır. Kemal ve Hamid, eski güzel edebiyatına aksü-l amel yapmakla beraber, pek tabii, o edebiyatın an'anelerinde büsbütün kurtulamamış san'atkarlardı: ister makale, ister hikâye, ister temaşa eseri, her ne yazarlarsa yazsınlar, şairlikten ve eski şiir an'anelerinden ayrılamıyordu: hâlbuki daha çocukluğundan temaşa hayatına ve temaşa edebiyatına alışkın olan eski gazel ve kaside edebiyatı ile şairlikte o kadar alakası bulunmayan Vefik Paşa tiyatrunun ne demek olduğunu onlardan daha iyi anlamıştı*” (Köprülü, 1928: 44; Çeri, 1997: 326).

4.3.2. Tiyatro ile İlgili Diğer Çalışmaları

Ahmed Vefik Paşa'nın tiyatroya katkısı yalnızca Moliere çevirilerinden ibaret değildir. Bursa'da valiliği sırasında kurdurduğu tiyatronun dramaturjik ve teknik sorunlarıyla olduğu kadar, oyuncuların yetişmesi ve izleyicinin eğitilmesiyle de yakından ilgilenmiş; tiyatro etkinliklerinin yurda yerleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Çalışlar, 1995: 11). Emrinde çalışan memurları tiyatro yapımları için teşvik ederek oyunlar sergilemelerini sağlamış ve bu oyunların çoğunu kendisi yönetmiştir.

Elbette Ahmed Vefik Paşa'dan önce de tiyatro ile ilgili çalışmalar mevcuttur; Ancak bu çalışmalar duraklama devresine girmiştir. İstanbul'da faaliyet gösteren Gedik Paşa tiyatrosu II. Abdulhamid' in emriyle yıktırıldığı için bu tiyatrodaki çalışan birçok Türk ve Ermeni tiyatro oyuncusu işsiz kalmıştır. Bu durum üzerine Ahmed Vefik Bursa'da bir tiyatro yaptırarak bu oyuncuları himayesine almış, bu oyuncuların başına da Fasulyacıyan²¹ı görevlendirmiştir (Burcu, 2002: 504).

Bursa'da vali bulunduğu dönem içerisinde neredeyse zorla memurları tiyatro izlemeleri konusundaki ısrarı görevinden alınmasının nedenleri arasında gösterilmiştir. “ (...) *Rabian birkaç seneden beru Bursa'da tesis ettiği tiyatro biletlerini alettevali memurin ve ahaliden birçok âdemlere dağıdıub kabul etmiyenleri iz'ac ettiği derece-i tevatiüre varmışdır(...)*” (BOA İ.MMS 71/3312).

Ahmed Vefik'in Bursa valiliği esnasında tiyatro ile ilgili faaliyetlerini Şerif Mardin yaptığı şu alıntı ile eserine kaydetmiştir: “*1294'te (1877) idi, Fasulyeciyan, Hiranuş, Koharik, Şirinyan gibi artistlerle zuhurat kabilinden Bursa'ya gitmiş, Melekzat Bahçesi'nde oyun veriyorduk. Oyunumuza bir gece Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa geldi. Bunun nasıl büyük bir vak'a olduğunu tasdik edersiniz değil mi? Oyunumuzu seyretti ve ertesi gün bizi makamına çağırdı. 'Size bir tiyatro yapacağım' dedi. 'Eserler vereceğim, onları oynayacaksınız. Yaptıracağım tiyatroya kira vermeyeceksiniz. Yalnız Gureba Hastahanesi menfaatine senede iki oyun vereceksiniz, bu temsillerin bütün hâsulatını hastahane alacak'. Biz ümitlenmiştik*

²¹ Thomas Fasulyacıyan 1843 İstanbul doğumlu tiyatroçudur. Hasköy amatörleri arasında sahneye çıkmış, sonra Şark Tiyatrosu'nda da oynamıştır. İzmir'de Ermenice oyunlar oynamış olan Fasulyeciyan Vefik Paşa'nın çağrısı üzerine bir trup kurarak Bursa'ya gitmiştir (Dürder, 1967: 176).

fakat beklenecek diye üzüntülü idik. Koca Vefik Paşa kendine has faaliyetiyle derhal Bursa'da Postahane karşısındaki kahvehanenin bahçesinde otuz altı localı, güzel, zarif bir tiyatro yaptırdı. Bize ilk piyes olarak "Merakî" adıyla Moliere'in "Malade İmaginaire"ini verdi, oynadık. Şehirdeki konsoloslar, bütün memurlar, eşraf kâmilen geldi. Tiyatromuz pek büyük rağbet görüyordu. Az zamanda İstanbul'da görülmeyen bir sanat ve intizam içinde bir Türk temaşası teessüs eyledi. Vefik Paşa sıra ile tek mil Moliereleri tercüme etti, bizde sahneye koyduk. Tiyatromuzun maddi hayatını da paşa temin etmişti. Artistlerin maaşı ödenmezse yahut umumi masraflara para yetişmezse farkını paşa öderdi" (Mardin, 1992: 281-282).

Ahmed Vefik Paşa tiyatrodan sağlanacak gelirin bir kısmı ile hastaneye maddi kazanç sağlarken, halkı bu konuda teşvik ederek sanatsal anlamda manevi kazanç sağlamıştır. Bugün Bursa'da hala işlevini sürdüren Ahmed Vefik Paşa'nın kendi adını taşıyan tiyatro binasının yanı sıra adını taşıyan okul, mahalle, cadde vb. yerler bulunmaktadır.

Hemen her kaynakta bizzat kendisinin tiyatro çalışmalarına katılıp rejisörlük yaptığından, emrinde çalışan memurları tiyatroya teşvike çalıştığından bahsedilen Ahmed Vefik Paşa yukarıda bahsedilen eserlerin dışında Gülistan ile Dalkavukname adlı eserlerin basımına yardım etmiştir. La Grande Encyclopedie de ayrıca Schiller ve Shakespeare' in belli başlı eserlerini tercüme etmiş olduğu kaydı mevcut ise de, ortada bulunmadığı için, bunun bir rivayet olması muhtemeldir. (Tanpınar, 1984: 210) Ahmed Vefik Paşa ayrıca Fenelon ve Victor Hugo'dan çeviriler yapmıştır. *Arslan Avcıları* ya da *Hak Yerini Bulur* (1887) adlı bir de oyunu vardır (Çalışlar, 1995: 11).

BEŞİNCİ KESİM

AHMED VEFİK PAŞA'DA TÜRKÇÜLÜK

5.1. Türkçülük ve Osmanlı Devleti

5.1.1. Siyasi Bir Kavram Olarak Türkçülük

Ahmet Vefik Paşa'nın takip ettiği Türkçülük politikalarına değinmeden önce konunun çerçevesini belirlemek açısından önce “*Türkçülüğün*” anlamı üzerinde durarak, siyasi bir kavram olarak Türkçülüğün ne anlama geldiğini açıklamak gerekir.

Türkçülük dendiğinde akla ilk gelen kavramlardan biri “*Turan*” sözcüğüdür. Turan sözcüğünün kökenini, bir İran efsanesi olan “*Avesta*”ya dayandırmak mümkündür. Avesta’da geçen Tura kelimesi, İran halkının düşmanı olan göçebe bir halkı tanımlamak için kullanılmıştır. Firdevsi ise önemli eseri “*Şehname*”de Avesta’yı kaynak alarak “*Tura*” kelimesini “*Turan*”a dönüştürmüştür. Şehname’ye göre “*Turan*”, “*Ceyhun’dan Tur sınırlarına ve buradan da Çin ve Hoten’e* kadar uzanan coğrafyayı kapsamaktaydı (Önen, 2005: 38).

Turancılık ise kavram olarak ilk defa Macaristan’da 1839’lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlanılan; fakat çok da net bir içeriği olmayan, muğlak bir kavramdı. Macaristan’da 1910 yıllarının sonlarında, Macar Şarkiyatçıları tarafından “*Turan Cemiyeti*” adı altında bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyetin amacı tüzüğünde: “*...Asyalı ve Macarlarla akraba Avrupalı halkların bilimsel, kültürel ve ekonomik açılardan incelenmesi, tanıtılması ve geliştirilmesi, Macar çıkarlarıyla uyumlu hale getirilmesi...*”(Önen, 2005: 61) şeklinde belirtilmiştir. Macaristan sadece “*Turancılık*” kavramının ilk kullanıldığı yer olarak kalmamış, 19. Yüzyılın sonlarına doğru başlamış olan “*Türkçülük*” (*Pantürkizm*) akımının ortaya çıktığı ilk yer de olmuştur. Zira bir Macar oryantalisti olan Hermann Vambéry, Türkçülüğün kurucusu olarak kabul edilmektedir. Leipzig’de 1873 yılında basılan *Orta Asya’ya Yolculuk* adlı eserinde: “*Bir Türk Hanedanı olarak Osmanlı Devleti, dinleri, dilleri ve tarihiyle birbirlerine bağlı olan Türk halklarını bir araya getirerek Adriya kıyılarında Çin içlerine kadar güçlü bir imparatorluk kurabilirdi... Anadolulardan,*

Azerbeycanlılardan, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kırgızlardan ve Tatarlardan oluşacak bir Türk bloku, kuzey komşusuna (Rusya) karşı bugünkü Türkiye'den (Osmanlı Devleti) daha dengeli durumda olurdu” diyerek siyasi Türkçülüğün programını ilk kez ortaya koymuştur (Çolak, 2006: 38).

Türkçülüğü sosyolojik anlamda sistematize etmeye çalışan Ziya Gökalp ise, “*turan*” kavramından Türk halklarını anlatmaktadır. Fakat o: “...*Turan* bazılarının zannettiği gibi, Türklerden başka, Moğolları, Tonguzları, Finuvaları, Macarları da ihtiva eden bir kavimler halitası değildir...” diyerek ancak Türkçe konuşabilen kavimlerin “*turani*” sayılabileceğini belirterek “*Turaniler yalnız Türkçe konuşan milletlerdir...*” (Gökalp (c), 1976: 25–30) diye yazmaktadır. Böylece Ziya Gökalp, Turan kavramını Türkçe konuşan halklar temeline oturtturarak, kavramın anlamını daraltmaktaydı.

5.1.2. Türkçülüğün Tarihi

Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkılmaktan kurtarmak için Osmanlı aydını tarafından bir fikir akımı olarak doğan Türkçülük, 19. yüzyılda ortaya çıkmış olsa da milli duygular Türk toplumunda tarihin en eski çağlarından beri vardır.

Asya Hun tarihinde M.Ö. 55’de, Tanhu-Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi ve taraftarları arasında cereyan eden tartışmalar dolayısıyla Çin yıllıklarında nakledilen sözler Fr. Hirth tarafından, devlet siyasetinde “milli şeref”in dünya tarihinde ilk defa dile getirilişi olarak nitelendirilmiştir (Kafesoğlu, 2000: 281).

Türkçülüğün Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkmasından önce Avrupa’da Türklükle ilgili iki hareket oluştu. Bunlardan birincisi Fransızca, “*Turquerte*” denilen, Türk hayranlığıdır. Türkiye’de yapılan ipekli ve yün dokumalar, halılar, kilimler, çiniler, demirci ve marangoz işleri, ciltçilerin, tezhipçilerin yaptıkları ciltler ve tezhipler, mangallar, şamdanlar, vb. Türk sanat eserleri çoktan Avrupa’daki sanatseverlerin dikkatini çekmişti. Bunlar, Türklerin eseri olan bu güzel şeyleri binlerce lira vererek toplarlar ve evlerinde bir Türk salonu veya Türk odası oluştururlardı. Bazıları da bunları başka milletlere ait güzel şeylerle birlikte, bibloları arasında sergilerdi. Avrupalı ressamların Türk hayatıyla ilgili yaptıkları tablolar ile şairlerin ve filozofların Türk ahlakını nitelemek amacıyla yazdıkları kitaplar da

Turquerie'nin içine girerdi. Lamartine'in, Auguste Comte'un, Pierre Laffite'in, Ali Paşa'nın özel sekreterleri olan Mismar'in, Pierre Loti'nin, Farrere'in Türklerle ilgili dostça yazıları bunların örneklerindedir. Avrupa'daki bu hareket tamamen Türkiye'deki Türklerin güzel sanatlardaki ve ahlaktaki yükselişlerinin bir sonucudur (Gökalp (c), 1976: 2).

Avrupa'da ortaya çıkan ikinci harekete de Türkiyat (Türkoloji) adı verilir ve daha çok bilimsel niteliktedir. Rusya'da, Almanya'da, Macaristan'da, Danimarka'da, Fransa'da, İngiltere'de, birçok bilim adamı eski Türklere, Hunlara ve Moğollara ait tarihi ve arkeolojik araştırmalar yapmaya başladılar. Türklerin eski bir millet olduğunu oldukça geniş bir alanda yayılmış bulunduğunu ve çeşitli zamanlarda dünya egemenliğine yaraşır devletler ve yüksek medeniyetler kurduğunu meydana koydular. Gerçi bu sonuncu araştırmaların konusu Türkiye değil, eski Doğu Türkleri idi. Fakat birinci hareket gibi, bu ikinci hareket de Osmanlıdaki bir takım fikir adamlarının ruhuna etkisiz kalmıyordu. Özellikle Fransız tarihçilerinden Deuignes'nin Türkler Hunlar ve Moğollara ait yazmış olduğu büyük tarihle; İngiliz bilim adamlarından Sir Davids Lumley'in III. Selim'e ithaf ettiği Kitab-ı İlmü'n Nafi (Yararlı Bilim Kitabı) adındaki genel Türk grameri, Osmanlı aydınlarının ruhunda büyük etkiler yaptı. Bu ikinci eser, yazarı tarafından İngilizce yazılmıştı. Bir süre sonra annesi bu kitabı Fransızca'ya çevirerek Sultan Mahmut'a ithaf etti. Bu eserde, Türkçe'nin çeşitli dallarından başka, Türk medeniyetinden, Türk etnografyasından ve tarihinden söz ediliyordu (Gökalp (a), 1976: 2). Bu yazarların çalışmalarının yanı sıra Turan sözcüğünü etnik bir kategori olarak kullanan ilk isimlerden olan Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı Armin Hermann Vambéry'nin Osmanlı aydınları ile kurduğu ilişkiler bu etkilenmenin ana kaynağını oluşturmuştur. Bu etkilenmelere 1848 devrimlerinden sonra Osmanlı ülkesine sığınan Macar ve Leh mültecilerin Orta Avrupa'nın romantik milliyetçilik düşüncesini Osmanlı'ya taşımaları da eklenebilir (Lewis, 2004: 343).

5.1.3. Osmanlı Devleti'nde Türkçülük

Fransız İhtilali'nin 1789 yılında yarattığı milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti tebaasından ilk önce gayrimüslim unsurları etkilemiş, bağımsızlık hareketlerine girişmelerini sağlamıştır. Devlet içerisindeki Türk olmayan Müslüman kesimler de

gerek bu milliyetçilik akımlarına gerekse bunun somutlaşmış örneği olarak kurulmuş milli devletlere karşı ilgisiz kalmamışlardır. Müslüman ve gayrimüslim unsurların bu ayrılıkçı çabaları, devletin kötü gidişatını engellemek için ortaya atılan fikir akımlarından İslamcılık ve Osmanlıcılık düşüncesi ile devletin kurtarılamayacağı gerçeğini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyıl devlet yönetiminde Türkleşmenin başladığı bir evredir. İdarededeki bu Türkleşme sanat ve kültür alanına da yansımakta gecikmedi. Osmanlı yüksek sınıfının edebiyatı olan Divan şiirinde, 18. Yüzyıl şairleri, ağdalı, Arapça, Farsçalı bir dil yerine daha temiz Türkçe kullanmayı tercih ettiler. Yönetim ve kültür hayatında imparatorluğun Türk unsurunun egemen olmaya başlaması, ancak gelecek yüzyıllardaki Türk ulusçuluğu için maddi bir tabanın oluşması demektir. Yoksa 18. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk unsurunun arasında ulusalcılığın doğuşundan henüz söz edilemezdi (Ortaylı, 2004: 72).

Türk unsur, 18. Yüzyıl'da idari ve askeri alanda öne geçse de bunun bir ulusçu bilinç konusu olması 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başında görülmektedir. 18.yy boyunca ulusçuluk Balkanlara özgü bir ideolojidi. Anadolu ise henüz Türk ulusçuluğu yapmıyordu. Sadece kültürel yönden güçlü bir Türkleşme süreci başlamıştı. Bu son gelişme dolayısıyla da 18.Yüzyıl'ın Osmanlı imparatorluğu artık eski yüzyıllardakinin tersine kozmopolit hayat ve idare yapısını kaybetmeye başlamıştı (Ortaylı, 2004: 73).

Osmanlı Devleti'nde 19. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren, çeşitli din ve milliyetlerden meydana gelen, devletin kozmopolit yapısı içerisinde bir tepki ve kendini bulma akımı olarak doğan Türkçülük, ilkin Osmanlı Türk aydınları tarafından dil ve tarih çalışmalarıyla Osmanlı düşünce dünyasının gündemine getirilmiştir. Türkçülük, Batılı örneklerinde olduğu gibi kuruluş aşamasında küçük bir aydın grubu tarafından ele alınıp incelenen, kültürel yönü ağır basan bir hareket iken, zamanla geniş kitlelere hitap eden bir ideolojiye dönüşmüştür (Sarıнай, 1994: 23).

Kültürel milliyetçiliğin ilk örneklerini Batıdan etkilenen Osmanlı aydınları vermiştir. Bu aydınlar Türk Edebiyatı, Türk Dili ve kültürü üzerine milli duygulara

hitap eden eserler vermeye başlamışlardır. Şemseddin Sami Türk dili üzerine yoğunlaşırken, Namık Kemal ilk defa 1873 yılında sahneye konan ve daha sonraları, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne zarar verdiği gerekçesi ile yasaklanan “*vatan yahut silistre*” adlı tiyatro eseriyle “*vatan*” kavramını, millet olmanın merkezi haline getirmeye çalışıyordu. Mehmet Emin Bey ise: “*Ben bir Türküm dinim, cinsim uludur*” diyerek bir adım daha ileri gidiyor ve millet olmada “*cins*”in (ırk) önemini vurguluyordu. Osmanlı Devleti'ndeki bu Türkçülük ile ilgili gelişmeler uzun bir süre sadece edebiyat, tiyatro veya diğer sanat dallarıyla sınırlı kalmıştır (Çolak, 2006: 67).

Bir kültür faaliyeti olarak başlayan Türkçülük akımının daha sonra nasıl siyasi bir harekete dönüşeceğini “*Ahmed Vefik Paşa'dan Etkilenen Türkçüler*” kısmında ele alacağız.

5.2. Ahmed Vefik Paşa'da Türkçülük

“*Daha on beş yaşında iken Ahmed Vefik Paşa'nın (Lehçe-i Osmanî) si ile Süleyman Paşa'nın (Tarih-i Âlem) i bende Türkçülük temayüllerini doğurmuştu*” diyen Ziya Gökalp, bizlere Türkçülük fikirlerinin ortaya çıkışında Ahmed Vefik Paşa'nın etkisinin önemini vurgulamıştır.

Ahmed Vefik' in Türkçü düşünce yapısının ortaya çıkması yetiştiği ortam ile ilgilidir. Türkçülük cereyanının doğduğu Tanzimat çağında yaşamış olan Ahmed Vefik, “*Osmanlı Türkleri arasındaki ilk Türkçü*” olarak anılmıştır. 1789 yılında ortaya çıkan Fransız İhtilali'nin tüm dünyayı kasıp kavuran milliyetçilik akımı sonunda Osmanlı Devletine de sıçramıştır. Bu konuda önlem almak isteyen Sultan II. Mahmud, milliyetçilik akımının Hıristiyan tebaa üzerindeki tesirini önlemek ve onları devlete bağlamak maksadıyla “*Osmanlılık*” kavramına ehemmiyet vermiştir. II. Mahmud'un bu tutumu 1839'da Gülhane Hattı'nın ilanından sonra Tanzimatçıların da benimsedikleri bir siyaset olmuştur. Bununla beraber, Sırlar ve Yunanlıların bağımsızlıklarını elde etmek için ayaklanmaları devletin birliğini korumak bakımından Osmanlılık ideolojisinin yetersizliğine Bazı Türk aydınlarını inandırmıştır (Kuran, 1997: 70). İşte böylesi bir ortamın düşüncelerine tesiriyle Ahmed Vefik Efendi, Osmanlı Devleti'nin aslında bir Türk Devleti olduğunu idrak edip bu yönde ilmi araştırmalar yapmıştır. Biz Ahmed Vefik Paşa'nın Türkçülük

adına yaptıklarını ve bunu yaşamına nasıl yansıttığını eserleri ve yaşam tarzı ile anlayabiliyoruz.

5.2.1. Eserleri ve Yaşam Tarzı ile Ahmed Vefik Paşa'da Türkçülük

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük hareketinin başlatıcısı olarak kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, Batıdaki Türkoloji çalışmalarından da yararlanarak, Türk dili ve tarihi üzerinde bilimsel incelemelerde bulunmuştur. Türkçülük; Tanzimat döneminde, kültürel milliyetçilik çerçevesinde ele alabileceğimiz sade bir dil yaratma çabaları ile gündeme gelmiştir ki Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri onun kültürel Türkçülüğe ne denli katkıda bulunduğu bir örnektir.

Türk ulusçuluğunun ilk çarpıcı örneklerini aslen Polonyalı olup 1849'da Türkiye'ye iltica eden Mustafa Celaleddin Paşa'nın 1860'larda yazdığı bir kitap ile (Les Turcs anciens et modernes) Ahmed Vefik Paşa'nın, ilk Osmanlı parlamentosuna başkanlık ederken (1877-1878) Suriyeli Hıristiyan mebuslara dediği şu sözler oluşturmuştur: "*Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz*" (Ortaylı, 2004: 73; Kushner, 1979: 13). Bu sözleri ile Ahmed Vefik Paşa, kültürel yönden güçlü bir Türkleşme sürecinin yaşandığı bir dönemde, Türk ulusçuluğunun da başlayacağı sinyallerini vermiştir.

"*Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri*" kısmında bahsettiğimiz Harizm Özbek hükümdarlarından Ebu-l Gazi Bahadır Han'ın "*Şecere-i Türk-i*" adlı eserini Çağatayca'dan Anadolu Türkçesi'ne çevirmesi yalnızca Türk diline değil Türk tarihine de verdiği önemin bir belirtisidir. Tarih, destan ve hatıralara dayandırılarak oluşturulan eser tipik bir Türk tarihidir. Bu tercüme ile Osmanlı düşünce ve ilim dünyasına Orta Asya Türk tarihini tanıtmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın Çağatayca ve Türk lehçelerine duyduğu ilgi, daha sonra gelen yazarlar tarafından benimsenmiştir. Buharalı Süleyman Efendi'nin Çağatay sözlüğü ve Mehmet Sadık'ın Çağatay grameri buna örneklerdir.

Ahmed Vefik Paşa'nın ilmi ve edebi çalışmalarının en önemlisi ve en meşhuru sayılan *Lehçe-i Osmani*, dil alanında Türkçülüğün en belirgin yansımasıdır ki Türk milliyetçiliğinin gelişiminin ilk evresinde "*dil*" üzerinden

yürünmüştür.²²Ahmed Vefik Paşa, eserinde, Türkler'in ve dillerinin yalnız Osmanlı ve Osmanlıca ile sınırlı olmadığına dikkat çekmiştir. Eserin önsözünde niyetinin Belagat-ı Osmaniye'ye dönmeye ve kullanılmayan yabancı kelimelerin yazılmasını önlemeye yardım etmek olduğunu belirtmiştir (Kushner, 1979: 91). Osmanlıca'yı Batı Avrupa ve bütün Asya'ya yayılan asıl dilin, yani Türkçe'nin bir lehçesinden ibaret olarak düşünürken Osmanlı Devleti'nin sınırlarının ötesine uzanan geniş bir Türk dünyasını işaret etmekteydi.

Ayrıca Türklerin tarihinin Osmanlı'dan ibaret olmadığını da göstermek istemiştir. Türk tarihinin Osmanlı tarihinden ibaret olmadığını vurgulamak istemesi o döneme kadar Türk tarihinin Osmanlı tarihinden ibaretmiş gibi sayılmasından kaynaklanmıştır. Bu konuda öncülük yapan Ahmed Vefik Paşa'nın ardından Mustafa Kemal Atatürk bu konu ile ilgili olarak bir tarihçi heyetini görevlendirerek Türk tarihinin temellerinin araştırılmasını sağlamıştır²³.

Ahmed Vefik, o dönemde kullanılan dilin, imladan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünmüştür. Dilin asıl unsurunun Türkçe kelimeler olduğunu, ancak bunların bir taraftan Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlığı altında ezildiğini, bir taraftan da Batı dillerinin istilasına uğradığını görmüş, bu gidişi önlemek ve gelecek nesillere Türk dilini unutturmamak amacıyla bu eseri kaleme almıştır.

Dil aracılığıyla Türklüğe ve Türkçülüğe ne denli katkıda bulunduğunu, Ahmed Vefik Paşa'nın başlattığı kültürel milliyetçiliği siyasi milliyetçilik ile takip eden Yusuf Akçura'nın, Ahmed Vefik için söylediği: "...*lisan vasıtasıyla çok geniş Türk birliğini görmüş ve göstermiştir...*" (Akçura, 2005: 21) sözleriyle daha iyi anlamak mümkündür.

²² Nizam Önen, Türk milliyetçiliğinin gelişiminin ilk evresinde "*dil*" üzerinden yürünmesini, Kohn'un sınıflandırmasındaki Doğu Avrupa tarzı milliyetçiliklerin gelişimini çağrıştırdığını ileri sürmüştür (Önen, 2005: 97).

²³ Kemalist Tarih Tezine göre; Türk milletinin tarihi o zamana kadar tanıtılmak istendiği gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türk'ün tarihi çok daha eskidir. Türk sarı ırktan değildir. Türkler beyaz ırktan insanlardır. Bugünkü yurdumuzun sahipleri, eski kültür kurucuları ile aynı vasıfları taşıyan insanlardır. Orta Asyalılar'ın torunları olan bugünkü Türkler, dünya uygarlığını yaratan insanların soyundandırlar ve bu uygarlığa önemli katkıda bulunmuşlardır. Dünya uygarlığı insanlığın ortaklaşa malıdır (Baykal, 1971: 539).

Avrupa’da milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkması ile beraber halk bilimi (folklor) araştırılmaya ve ön plana çıkmaya başlamıştır. Ahmed Vefik Paşa da Türk atasözleri ve deyimlerini toplamaya başlayarak Türkiye’de bu konuda bir ilki gerçekleştirmiş ve “*Müntehabat-ı Durub-i Emsal*” Atalarsözü adlı eseri yayımlamıştır. Atasözleri, deyimler ve tekerlemeleri bir arada toplayarak halk kültürünün zenginliğini ortaya çıkarmıştır.

Tarihin bir ilim olduğunu kabul edip tüm dünya tarihinin adım adım ilerlediğini savunduğu Darülfünun’da verdiği derslerin özetini oluşturan *Hikmet-i Tarih* adlı eserinin sonunda insanların ve toplumların ilerlemek için yaratıldığını, ancak yaratılanlardan bazılarının imtiyazlı olduğunu belirtmiştir. İmtiyazlı olan bu topluluklar kıtadan kıtaya geçerek diğer toplumlara karışarak yeni soylar oluşturmuşlardır diyen Ahmed Vefik Paşa bu imtiyazlı toplulukların başında Türklerin geldiğini söylemiştir.

Ahmed Vefik Paşa’nın Türklerin toplumların ve insanların ilerlemesi için yaratılan ayrıcalıklı bir ırk olduğunu düşünmesi, dünya tarihinde bazı şahsiyetlerin özel yaratılarak yeryüzüne belli bir amaç uğruna gönderilmelerine olan inançlarına benzer. Tıpkı Napoleon’un Avrupa’ya özgürlüğü yaymak, Enver Paşa’nın Türk uluslarını bağımsız kılmak ve korumak için özel yaratıldığına inanması gibi.²⁴

Yine Türklerin dünyaya yayılan ayrıcalıklı bir ırk olduğuna olan inancı Mustafa Kemal Atatürk’ün Türk Tarih Tezi ile benzerlik gösterir ki bu tez dönemin yaygın şovenist yaklaşımıyla ilgiliydi. Zira Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan bu yaklaşım bir milletin diğer milletlere nazaran üstünlüğünü savunmaktaydı.

Yaradılışa yüklenen bu özel misyon her zaman kişilerin kurtarıcılığı anlamlarını yüklenmemiştir. 16. ve 17. Yüzyıllar’da Türkler’in Avrupa üzerinde bıraktığı imaj sonucu Türklerin Hıristiyanlar için Tanrının gönderdiği bir ceza olduğunu Katolik Kilisesi ve bu kiliseyle arası iyi olmayan Martin Luther savunuyordu. (Çolak, 2000: 267)

²⁴ Enver Paşa, daha paşa olmadan da kendisinde tarihi bir misyon, yaradılıştan gelen bir vazife seziyordu; “*Allah beni bir görevle yükümlü kıldı, çalışmalarım ülkenin yararına olduğu sürece Allah beni ölümden koruyacaktır*” diyerek ilahi bir güç tarafından görevlendirildiğini ve korunduğunu belirtiyordu (Çolak, 2008: 55).

Ahmed Vefik Paşa, yalnızca bilimsel eserleri ile değil yaşam tarzıyla da Türkçülüğe verdiği önemi yansıtmıştır. Batı'yı bu denli yakından tanıyıp takip ederken bile günlük yaşamı, giyimi ve misafir kabul ediş biçimi ile özünü ve gelenekselliğini koruyan bir tavır takınmıştır.

Ziya Gökalp, Ahmed Vefik Paşa'nın yaşam tarzına yansıyan Türkçülüğünü şu şekilde dile getirmiştir: “*evinin bütün mobilyaları, kendisi ve ailesi fertlerinin elbiseleri umumiyetle Türk malumatındandı. Hatta çok sevdiği kerimesi Avrupa tarzında bir terlik almak için çok ısrar gösterdiği halde, (evime Türk malumatından başka bir şey giremez) diyerek bu arzunun husulüne mümanaat göstermişti*” (Gökalp (c), 1976: 3). Demek ki Ahmed Vefik Paşa her ne kadar Batı dünyasını yakından tanımış olup, bilimde ve sanatta onu örnek alsada, yalnızca kendi giyimi ile değil ailesinin giyimi ve evine alınan eşyaların yerli olmasına gösterdiği özen ile de tam bir Türk idi.

Ahmed Vefik'in yaşam tarzına yansıyan Türkçülüğüne bir başka örnek giyim tarzının o dönemin tipik Türk insanının giyim tarzı olmasıdır. Hisar bunu şöyle özetler: “*Mavi ve uzun püsküllü bir fes, bol bir pantolon, bazen harmani şeklinde geniş bir saka, Avrupai bir beyaz pike yelek, resmi elbise olarak istanbulin, bir baston ve sonraları bir sopa bir de tek gözlük, boyundan asma kordonlu bir monokl*” (Hisar, 1971: 154).

Ancak burada Ahmed Vefik Paşa'nın giyim tarzının içerisinde Avrupai bir beyaz pike yeleğin bulunması bir çelişkidir zira o günlük yaşamında Avrupai olan tüm eşya ve gelenekleri reddetmiştir. Yine de genel olarak değerlendirdiğimizde giyim tarzının da Türkçülüğe verdiği önemi yansıttığını söyleyebiliriz.

5.2.2. Ahmed Vefik Paşa'dan Etkilenen Türkçü Şahsiyetler

Başlangıçta edebiyat, sanat ve tarihe yansıyan kültürel bir faaliyet olan Türkçülük hareketi daha sonra ideolojiye dönüşmüş ve siyasileşmiştir. Türkçülük akımının siyasileşmesinde, Ahmed Vefik Paşa'dan etkilenen ve onun yolunda ilerleyen aydınların büyük etkisi vardır. Bu aydınların çoğu Rusya'da Çarlık yönetiminin baskılarından kaçarak Osmanlı'ya sığınan Türk aydınlarıdır.

Rusya Türkleri arasında bu hareketin en göze çarpan lideri Kırımli bir Türk olan İsmail Gaspıralı'dır. İsmail Gaspıralı, belki Orta Asya Türklerinin kaderinin Rusya'ya bağlı olduğu anlayışı ve belki de Rusya'da milliyetçi fikirlerin yasak olması sebebiyle oradaki Türklerin dil ve manevi yönden birleşmelerinden söz etmiştir. Ayrıca medreselerin modernize edilmesinin ve eğitimin geliştirilmesinin önemini belirtmiştir. Bu faaliyetlerini sürdürürken en büyük dayanağı, Bahçesaray şehrinde 1873 yılında kurduğu Tercüman Gazetesi olmuştur. Tercüman Gazetesi daha sonraki yıllarda "*dilde, fikirde, işte birlik*" parolasının doğmasına yol açtı. Gazete, Gaspıralı'nın fikirlerini yayımlamasının yanında kendi şivesi olan Kırım Türkçesi ile çıkan bir gazete olması sebebiyle de Rusya'daki bütün Türkleri birleştirme amacını gütmüştü (Kushner, 1979: 17).

Gaspıralı'nın dilde birliğe verdiği önem zaten bir milletin birliğinin temel taşlarındandır. Ahmed Vefik Paşa da Türkçülük adına ilk adımını dile verdiği önemle atmıştır. Ayrıca Gaspıralı'nın medreselerin modernize edilmesini ve eğitimin yenileştirilmesini istemesi bir milletin ancak ilim vasıtasıyla birleşebileceğine duyduğu inancı gösterir ki bu Ahmed Vefik Paşa'nın önemle üzerinde durduğu bir konuydu. Ahmed Vefik, mecliste maarif konusu tartışılırken: "*İlimsiz memleket olmaz. İlimsiz memlekette hiçbir hüner hiçbir marifet bulunmaz. Rençber bile çıkmaz. Bağdadi bile olmaz. Hasıl olan zahire çerçöp addolunur*" demiştir (Us, 1939: 45). Bunun yanı sıra Anadolu sağ kol müfettişliği esnasında Sıbyan mektepleri için Maarif Nezaretinden kitap istemesi de eğitime verdiği önemin kanıtıdır (Tercüman-ı Ahval, Nu: 599, 3 Ramazan 1281).

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Rusya doğumlu göçmen ve ziyaretçiler arasında en tesirli olan sima, Yusuf Akçura'dır. Akçura'nın bu büyük tesiri hem Türkiye'de uzun müddet kalışından hem de Türk aydınları ile yakın temaslarından ileri gelmekteydi. İlk eseri Şihabeddin Mercani'nin biyografisidir ve bu kitabı hazırlayış amacı, Osmanlılara kuzeyde kardeşleri olduğunu bildirmektir. Sultan II. Abdulhamid tarafından Trablusgarp'a sürülen Akçura Paris'e kaçarak orada Jön Türkler ile bağlantı kurmuş ancak, onların Osmanlılığına bağlılığını görünce onlardan ayrılmıştır. Rusya'ya döndükten sonra *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı kitabını Kahire'de çıkan bir Jön Türk gazetesine gönderdi (Kushner, 1979: 19).

Türk ırkına dayanan ilk esaslı ve sistemli siyaset tezi olan Üç Tarz-ı siyaset üç ana konu üzerinde durmaktadır:

1. Bir Osmanlı milleti meydana getirmek,
2. İslamcılığa dayanan bir devlet yapısı kurmak,
3. Irka dayalı bir Türk siyasal ulusçuluğu meydana getirmek.

Akçura, bu üç ana konu içerisinde önce Osmanlılığı sonra İslamcılığı ele alır. Türkçülük ise onun tezinin son bölümünü oluşturur ki bunu kendisi “*Tevhid-i Etrak*”, “*Türklük*” veya “*Türk milliyet-i siyasiyesi*” olarak adlandırır. Bu konudaki düşünceleri özetle şöyledir: “*Türk birliği ilkin Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleşmesiyle başlayacaktır. Sonra Asya kıtasıyla, Doğu Avrupa’da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasal milliyet meydana getirilecektir*” (Akçura, 1995: 19).

Türk birliğinin nasıl meydana getirileceğini anlatan Akçura, Ahmed Vefik için: “*...lisan vasıtasıyla çok geniş Türk birliğini görmüş ve göstermiştir...*” diyerek onun başlattığı bu yolun tamamlayıcısı olmaya çalışmıştır.

Bu noktada Ahmed Vefik Paşa’dan direkt olarak etkilenen ve bunu “*Daha on beş yaşında iken Ahmed Vefik Paşa’nın (Lehçe-i Osmani)’ si ile Süleyman Paşa’nın (Tarih-i Alem) i bende Türkçülük temayüllerini doğurmuştu*” sözleriyle ifade eden Ziya Gökalp, Türkçülüğü formüle etmeye çalışmıştır. Ziya Gökalp: “*...Millet, ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, nede idari bir zümredir. Millet lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir*” (Gökalp(d), 1976: 19) diyerek ırki, coğrafi ve kavmi Türkçülüğü reddediyordu.

Ziya Gökalp, sosyolog Durkheim’inde etkisinde kalarak toplumda başlıca iki gerçek görmüş, bu gerçekleri akılcı ve bilimsel bir yöntemle anlatmaya çalışmıştır. Bu gerçeklerden birisi hars, ötekisi medeniyet, diğer bir deyişle, biri kültür öteki uygarlıktır. Ona göre kültür, bir ulusun malıdır. Bu nedenle de kültür ulustan ulusa değişir. Dil, ahlak, töre, güzel sanatlar, efsaneler, masallar, atasözleri, halk oyunları

gibi toplumun yarattığı değerler kültürü meydana getirirler (Gökalp(c), 1976: 96-102).

Milli harsa bakış açısı Ahmed Vefik Paşa ile paralellik gösteren Ziya Gökalp; *“Türkçülüğün ilk babaları Ahmed Vefik Paşa ile Süleyman Paşa²⁵’dır. Türk ocaklarında vesair Türkçü müesseselerde bu iki Türkçülük kılavuzunun büyük kıtada resimlerini talik etmek kadirşinaslık icabındandır”* (Gökalp(c), 1976) diyerek Ahmed Vefik Paşa’yı Türkçülüğün babası saymıştır.

Yaşamı ve eserleriyle Türk dili, tarihi, edebiyatı ve yaşayış biçimini ön plana çıkaran Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti içerisinde asli unsur olarak gördüğü Türkleri ön plana çıkarmaya çalışmıştır. 19. Yüzyılın fikirsel yönüyle batılı, yaşam tarzıyla doğulu Türk aydınının portresini çizen Ahmed Vefik Paşa Moliere adaptasyonları ve sözlük çalışmaları ile konağını Türkologlar dergahı haline getirmiştir. Fikirleri onu takip eden aydınlar ile bilinçli ve sistemli bir şekle bürünmüştür.

---

²⁵ Ahmed Vefik Paşa ile aynı dönemde yaşamış olan Süleyman Paşa askeri mekteplerin nazırıdır. Osmanlı Devletinde ilk defa Çin kaynaklarından yararlanarak “Tarih-i Alem” adlı eseri hazırlamış Türkçülüğün askeri mekteplerde yayılmasını amaçlamıştır (Gökalp(c), 1979: 3).

ALTINCI KESİM

GENEL DEĞERLENDİRME

6. SONUÇ

Türk tarihi, edebiyatı ve düşünce dünyası üzerine çalışmalar yapmış, Osmanlı Devleti'nde önemli memuriyetlere getirilmiş olan Ahmed Vefik Paşa, günümüz kaynaklarında en çok tiyatro faaliyetleri ile ön plana çıkıp Moliere' in çeviricisi olarak tanınır. Oysa Ahmed Vefik Paşa'nın öneminin tiyatro çalışmaları ile sınırlı olmadığı görülmektedir.

Ahmed Vefik Paşa, sıra dışı kişiliği ve başına buyruk tavırlarıyla memuriyet dönemlerinde dikkatleri üzerine çekmiş, birçok görevinden bu nedenle azledilmiştir. Bazı memuriyetleri ise görevini usulünce yerine getirmediği gerekçesi ile sonlandırılmıştır; Ancak tüm bu gerekçelere rağmen Ahmed Vefik Paşa'nın her seferinde Osmanlı Devleti'nde ısrarla önemli görevlere getirildiği görülmüştür. Bu çelişkili durum onun hakkında bir hüküm koymayı zorlaştırmaktadır. Kaldi ki bırakalım halkı, onu sürekli önemli vazifelere getiren devletin bile Ahmed Vefik'e karşı bir güven sorunu vardır.

Bu güvensiz ortama ve usulsüz davrandığına ilişkin şikâyetlere rağmen Elçilik, Meclis-i Mebusan Başkanlığı ve Sadrazamlık gibi görevlere getirilmesi, onun pek hoşnut olunmayan kişilik özelliklerinin bir yana bırakılıp, devlet adamlığına itibar gösterildiğinin kanıtı olduğu düşünülebilir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde “*Kaht-ı Rical*” denilen devlet adamı eksikliği de kendisine duyulan hoşnutsuzluğa rağmen ısrarla göreve getirilmesinin nedeni olabilir. Zira Tanzimat Döneminde dil bilen ve Batı'yı yakından tanıyan devlet adamlarının sayıca az oluşu Ahmed Vefik Paşa'nın ısrarla önemli görevlere getirilişini açıklayabilir.

Genel olarak değerlendirmeye çalıştığımızda, Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı Devleti'nde hep ilklerin ve kritik zamanların memuru olmuştur. Dolayısıyla bazı görevlerde başarısız olması Tanzimat döneminin getirdiği yeni kurumların henüz oturmamış olması ile açıklanabilir. Anadolu Sağ Kol müfettişliği görevi buna örnektir. Bazı görevlerindeki başarısızlığı ise diplomatik yönünün eksikliğinden kaynaklıdır.

Görevleri süresince devletin çıkarlarını ön planda tutmuş olan Ahmed Vefik, çoğu zaman sonucun kendi aleyhine olacağını bile bile, devletini küçümseyecek bir söze ya da davranışa karşı asla sessiz kalmamıştır. Napolyon'un sarayında ona karşı söylediği iğneli sözler buna örnektir. Napolyon'u kızdırmakla beraber cesaretinden dolayı onun takdirini kazanırken, kendi devleti tarafından bu görevden alınma nedeni olmuştur.

Yaşadığı dönemin çoğu memurunda olduğu gibi, sürekli farklı görevlere getirilmiş olan Ahmed Vefik Paşa, bu sayede Osmanlı Devleti'nin pek çok yerini görme fırsatı elde etmiş, halkla iç içe olabilmiştir. Zira Osmanlı'da gidilen her bölge tanışılacak yeni bir kültür demektir. İşte bu görevleri esnasında halkı gözlemleyen Ahmed Vefik, imparatorluğun asli unsurunun Türkler olduğunu düşünmüş ve devletin ayakta kalabilmesi için Türklerin her bakımdan güçlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Tanzimat döneminin eliti başta olmak üzere devlet kademesindeki kişilere Türk'ü, dilini, tarihini ve Türk dünyasını tanıtmak isteyen Ahmed Vefik Paşa bu amaçla Avrupa'daki Türkoloji çalışmalarından da faydalanarak yeni fikirler ve yeni bilgiler içeren kitaplar meydana getirmiştir. Ahmed Vefik'in hazırladığı dil ve tarih eserleri kendisinden sonraki araştırmacılara yol göstermiş ve Türkiye'de ilmi Türkçülüğün ateşleyicisi olmuştur.

EKLER

EK:1. Ahmed Vefik Paşa Hakkında Anlatılanlar

Ahmed Vefik Efendi'yi gerek yakından tanıyan arkadaşları, gerekse onun döneminde yaşayıp varlığından hoşnut olmayan çevresi Paşa'nın kişilik özellikleri ve devlet adamlığı hakkında geniş bilgi sunmaktadır. Burada, anlatılara yer vererek onun karakteristik özelliğini ve yaşam tarzını daha iyi anlıyoruz.

Edebi alanda meslektaşı sayılan Ahmed Hamdi Tanpınar onun için; *“Ahmed Vefik Paşa, biraz haşin ve garip şahsiyeti, cevval zekası, dürüst ahlakı, garbı iyi tanınması ve bilhassa Avrupalı edebiyatımızın başlangıcında, Moliere başta olmak üzere, Fransız lisanından yaptığı tercümelemleri, dil ve tarih hakkındaki vuzuhsuz fakat mühim nokta-i nazarları ile siyasi ve fikir tarihimizin unutulmaz simaları arasındadır”* diyerek şöyle devam eder: *“ Çok dürüst olmasına rağmen, memlekette mazbut kanunun hükmü tesis edilmeğe çalışıldığı bir devirde, içine çok keyf ve heves karışan adeta müstebitçe icraat tarzını devlet ve halk işlerine sokması, her dokunduğu meselede şahsi hükümler ile hareket etmesi hoş gitmiyordu”* (Tanpınar, 1984: 208). Buradan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki: Ahmed Vefik her ne kadar ideal bir devlet adamı portresi çizmiş olsa da, kendine duyduğu güven neticesinde şahsi kararlar vermesi tepki almıştır ve bunun bedelini mesleki hayatındaki azillerle ödemiştir.

Abdurrahman Şeref ise Ahmed Vefik'i: *“ Namuslu, doğru, geniş bilgisi olan, dik başlı, yurtsever, canlı, zorba ve görünüşü korkuyla karışık saygı uyandıran biri idi. Fransızca ve Farsçayı çok güzel konuşur, söyleyişlerde ulusal anlatış yolunu yeğlerdi. Okumayı aşırı kerte de sevdiği için birçok kitap ve yapıtlar gözden geçirmişti. Okudukları güçlü belleğinde o denli sıraya sokulmamış bilgi toplamıştı ki, bunları anlatırken birbirine karıştırırdı. İnat kertesine varan direşme ve güçlülüğü, abartmaya olan eğilimi, keyfine göre davranması atasözü haline gelmişti”* şeklinde anlatmıştır ve bu yönlerinin yanı sıra ne kadar gururlu olduğunu da şu sözlerle ifade etmiştir: *“ Son yıllarda üç dört ayda bir kez kendisini görmeye giderdim. Gerçekte zengin bir insan değildi. Her ay verilmeyen emekli maaşı çok yalın olan evinin çekilip çevrilmesine yetişmiyordu. Eşya eskimişti. Hatta minder örtüleri yamalı idi. Küçülmek için ne maaşına zam ne de geçmiş maaşlarının ödenmesini istemiştir”* (Şeref, 1980: 170).

Buradan anlaşılıyor ki onca çalışma hayatına rağmen yaşamının son zamanlarını yoksulluk içinde geçirmiştir. Ancak evindeki minderin yamalı oluşunu sadece fakirliğine bağlamak pek doğru görünmüyor. Zira zaten sade ve şark usulü bir yaşama özendiğini anladığımız Ahmed Vefik'in eşyalarının eskimiş olması yalnızca fakirliğinin değil kendi tercihi olarak sevdiği sade yaşamın bir sonucu olması muhtemeldir.

Burada adı geçen George Washburn da Ahmed Vefik'in yakın dostu olduğundan hatıralarında ondan şöyle bahsetmiştir; *“Vefik Paşa, tanıdığım Türklerin en alaka çeken idi; on altı dil bilen büyük bir lisaniyatçı, Avrupa'nın klasik müelliflerini tanır, hükümette büyük mevkiler işgal etmiş, yeniliklere taraftar ve namuslu idi ki, bunlar bir Türk memuru için nadir şeylerdir; fakat hükümet hakkındaki düşüncelerinde Şarklı idi. Bir hükümdar için ideali, Harunu'r Reşid idi.”* Robert College' e çok yakın yaşadığından birçok geceleri birlikte geçirdiklerini kaydeden müellif: *“Bir defa hiç unutmam onu Alman bir hizmetçi ile İncil'in vahyi hakkında münakaşa ederken buldum. Bu lafzan Hristiyan onu inkâr ediyor ve o İslami, tıpkı bir Protestan ilahiyat semineri profesörü gibi inandırmaya çalışıyordu”* diyor (Tansel, 1965: 127). Anlaşılıyor ki o dönemde her hangi bir görev ile Osmanlı topraklarında bulunup Ahmed Vefik Efendi'yi yakından tanıyan insanlar onun sahip olduğu özellikler konusunda benzer ifadeler kullanmışlardır.

Osmanlı Tarihçisi Enver Ziya Karal ise Ahmed Vefik için şunları söylemiştir; *“ Karakter özelliklerinin başında istiklal; fikir ve ruh yönünden tamamen müstakildi. Çağdaşları şunun bunun adamı olarak iftihar ederken o, kendi kendisinin adamı olmakla müftehirdi. Nazırlardan birçokları Abdulhamid II.'nin sözlerinden ve hareketlerinden kerametler ve kehanetler çıkarmaya maharet göstermeye uğraşırken, o bu söz ve hareketlerin aşırı olmalarını cilve olarak görmekten çekinmezdi. İzzeti nefsi her şeyin üstünde tutardı. Devrinde mevkii ve refah vasıtası olarak kabul edilen dalkavukluk, jurnalcılık, rüşvet, irtikâp hastalıklara bulaşmadan, çelikten bir irade ile mütevazı şartlar dâhilinde yaşamakla da devletin büyük hizmet mevkilerinde bulunabileceğini göstermiştir. Devlet idaresinde prensip sahibiydi, devletin itibarını ön planda tutar; amme menfaatini her şeyin üstünde görür; dinden sayılıp devlete musallat olan geleneklere karşı itibar ve iltifat etmez, tembelliğe ve anaforculuğa*

karşı müsamaha göstermezdi (Karal (a), 2000: 281). Bugün böylesi bir devlet adamı bulmak yukarıda da Washburn'un belirttiği gibi nadirdir. Devlet çıkarlarına bu denli düşkünlüğü onun vatanına verdiği önemin bir göstergesi sayılabilir.

Ahmed Vefik Paşa'yı yakından tanıyan 19.Yüzyıl Fransız muharrirlerinden Obiccini'nin Ahmed Vefik hakkındaki düşüncelerine Ali Kemal'in *Türklüğün Piri* adlı eserinden aktaran Tansel sayesinde ulaşıyoruz. Obiccini, tanıdığı bütün Türkler arasında onun, Fransızca'yı en iyi bilen olduğunu, Fransa'da tahsili sırasında ciddiyeti ve ateşin meşreblığı ile dikkati çektiğini, daha o zaman memleketinin istikbaliyle meşgul bulunduğunu kaydediyor. Obiccini, onun doğruluğunun, harikulade seciyesinin, tavırlarındaki dürüşünün İstanbul'un hoşuna gitmediğini, bu muhitte siyasetten feyz bulmak isteyenlerin bir kapıya bende olmak mecburiyetinde bulduklarını, böyle bir yaradılıştan olmayan Vefik Paşa'nın şahsi dolaplardan, ihtiraslardan uzak yaşadığını ileri sürer (Tansel, 1965: 123).

Elbette Ahmed Vefik hakkında anlatılanlar sadece onun meziyetlerini öven yazılardan ibaret değildir. Böyle bir kişilik haliyle sevildiği kadar eleştirilecektir de. Belki başarısına duyulan kıskançlıktan belki de sivri dilinden ötürü mutlaka birilerinin hoşuna gitmeyecektir ki bunların başında Türk Edebiyat dünyasının önemli isimlerinden Namık Kemal gelir. Bütün yaşamı açısından düşündüğümüzde birçok kişinin eleştirisine maruz kalmıştır; Ancak yalnızca Tanzimat Dönemi açısından düşünürsek onu bu dönemde Namık Kemal dışında herkes takdir etmiştir.

Namık Kemal'in Midilli'den Ebuzziya Tefvik'e yolladığı 30.11.1878 tarihli mektupta Vefik Paşa'nın adının ebced hesabı ile mel'un kelimesi ile aynı anlama geldiğini söylemektedir: "*Tevfik Bey, başında bir şey var deseler, Tefvik'in başı ta'dır; ta kalkarsa Vefik kalır, Vefik de ebced hesabında mel'un ile bir çıkıyor*" (Tansel, 1965: 118). Namık Kemal Ahmed Vefik Paşa'dan o denli nefret etmiştir ki adının bile anlamının ne kadar kötü olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Yine Namık Kemal'in Midilli'den bu kez Abdülhak Hamid'e yazdığı mektupta; "*Aman Ahmed Vefik Paşa'ya muhayyir-i ukul olacak malumatı nereden isnad ediyorsun da, vasfında züfünun-i-cünun yerine mecnun-i-fünun tabirini kullanıyorsun. O adam Fransızca öğrenmiş, vakı güzel öğrenmiş; İngilizce de bilir ve*

anı da güzel bilirmiş. Çok kitap okumuş. Biraz hafızası kuvvetli (mektubun buraya geldiği sırada bırakmıştım; şimdi yeni başlıyorum, dinle), hafızası kuvvetli olduğundan ziyade hayali kuvvet ve kuvvet değil bayağı galeyan halinde yoktan (harf-i evvelin noktasını ister çift oku, ister tek) mes'ele, hatta fen, hatta-fırsat bulursa-kendine mahsus alem icadına kalkışıyor”(Tansel, 1964: 128). Namık Kemal, Ahmed Vefik Paşa'nın hafızasının kuvvetli oluşuna katılmakla beraber fazla kuvvetli oluşundan sürekli yok yerden sorun çıkardığını alaylı bir üslupla vurguluyor.

Yine mektubunda Abdülhak Hamid'e: “ *Ne hacet, eğer zerre kadar ilmi olaydı, zerre kadar namusu olaydı, zerre kadar hamiyeti olaydı, kendisini bilmediği bir mes'elenin içine girip de, Millet Meclisi Riyaseti'ni kabul etmek, Millet Meclisi'ni dağıtmak, Kanun-i Esasi'de Riyaset-i Vükela yerine sadaret musarrah iken – velev hayr için olsun- Kanun-i Esasi'nin hükmünü ilga edercesine Riyaset-i Vükela'ya gelmek, Re'lsü'l-Vükela iken, bila-sebep, Süleyman Paşa'yı taht-ı tevkife almak, yine Re'lsü'l-Vükela iken, Mahmud Nedim Paşa'ya rahmet okuturcasına 'Koşturur, oynar idi kukla gibi fareleri' nağmesiyle, ihtizaz-ara-yı şevk olarak, ta Rahova'ya, ta Bosna'ya varıncaya kadar günde bir me'mur nasbedip göndermek ve bi-hususü'l-husus zaman-i nühuset-efza-yı riyasetinde Kaynarca'ya rahmet okutan Ayastafanos muahadesi gibi bir bela-yi 'acil ve ecel-i acil'in altına imza koymak tarzında, 'süt be süt' sanki anadan babadan, haseben ve neseben Osmanlı olanlardan velev bir köylünün olsun yine ihtiyar etmeyeceği mel'anelere, kırkiki günlük bir riyaset-i vükela için katlanmazdı” (Tansel, 1664: 126) yazmıştır. Namık Kemal onun Mebusan Meclisi başkanlığından, Ayastefanos Antlaşması'nı imzalamasına hemen her tavrını eleştirip ondan hoşnutsuzluğunu bu şekilde dile getirmiştir.*

Ahmed Vefik Paşa'nın yaşamını incelediğimizde görevleri esnasında hem takdir toplayıp hem şikâyetlerin varolması hakkında kesin bir hüküm koymayı zorlaştırmaktadır. Mesleki hayatındaki bu çelişki Ahmed Vefik'in özel yaşamında da yerini almıştır. Zira çoğu zaman söyledikleri ve yaptıkları arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Abdülhak Şinasi Hisar dedesinin Vefik Paşa ile yakın münasebetinden dolayı onu ziyaret ettiğinden ve ailece görüşmelerinden bahsetmektedir. Bu görüşmelerden ötürü ailesinin anlattıkları vasıtasıyla Ahmed Vefik Paşa hakkında bilgi sahibi olan Hisar, Paşa'nın yaşamındaki çelişkileri şöyle

ifade ediyor; “Paşa’nın daima başkalarına tavsiye ettiği birtakım ahkâm varmış ki, kendisi bunları tatbik etmezmiş. Vefik Paşa, ‘insan uykusundan erken kalkmalı dermiş’; fakat kendisi pek geç uyanır ve yatağından derhal kalkmazmış. Ben bir sabah yatağımda gazete okusam, annem bana, ‘sende Vefik Paşa gibi yemek zamanına kadar yataktan kalkmayacak mısın?’ diye sorardı. Paşa hele kış geceleri yatakta kitap okurmuş. ‘İnsan yemekte hem az, hem de hafif yemeli’ dermiş, hâlbuki kendisi, sevdiği yemekler olunca bunlardan bol bol yermiş. ‘İnsan yemek yerken zihnini yormamalı, kafasını işletmemeli’ dermiş; fakat kendisi sofrada başkalarıyla birlikte yemek yemektense, yalnız kalmayı tercih eder, bir yandan yemek yerken, diğer yandan da muttasıl okurmuş. Ne zaman ben yemek yerken bir kitap açsam, annem bana, ‘Sen de mi Vefik Paşa’yı taklit etmek istiyorsun?’ derdi. Öyle ki biz de Paşa’nın isminden bahsetmediğimiz hiçbir gün, veya gece geçmezdi” (Hisar, 1971: 48).

EK: 2. Fıkra Haline Gelen Konuşma ve Ders Veren Anektodlar

Ahmed Vefik Paşa'nın hayatı boyunca siyasi ya da sosyal ilişkileri esnasında “*taşı gediğine koyan*” tavrı, hazır cevaplılığı onun sözlerini adeta bir düstur ya da fıkra haline getirmiştir. Zira verdiği cevaplar yerinde ve anlamlı olduğu kadar biraz da edebi yönünün gelişmişliğinden olsa gerek bir ironi sanatı tarzındadır. Bu fıkralar hem onun anlaşılması hem de dönemi hakkında aşağı yukarı bilgi edinilmesi açısından önem arz eder. Ahmed Vefik ile ilgili olarak yazılmış eserlerin hemen hepsinde yer alan ve yaygın olarak bilinen bu fıkralaşmış sözlerin tamamına yer vermek yerine belli başlı olanlara değinmeye çalışacağız.

Mahmud Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* adlı eserinde anlattığına göre; Napolyon'un beyaz boyalı bir arabası varmış. Ahmed Vefik Efendi de aynısını yaptırmış. Bununla sokaklarda gezerken halk, imparator geliyor zannederek telaşa düşerlermiş. Arabayı değiştirmesinin kendisine tebliği Fransa hükümetince rica edilmesi üzerine keyfiyet Hariciye Nezareti'nden Ahmed Vefik Efendiye yazılmış. İstanbul'daki Fransız sefiri, padişahınkinin aynı olarak yaptırdığı aynı kayıkla gezdiğinden Efendi, Nezarete yazdığı cevabı namede: “ *Fransa Hariciye Nazırı, kendi sefirlerinin Boğaz içinde bindiği kayığı görmüyor da Osmanlı sefirinin Paris de gezdiği arabayı mı görüyor? Sefir o kayığı ortadan kaldırırsa bu araba kendiliğinden kalkar*” demesiyle elçinin kayığı kaldırılmış. Ahmed Vefik Efendi de arabasını siyaha boyatmış (İnal, 1945: 657).

Böylelikle Ahmed Vefik hem kendisini düştüğü durumdan kurtarmış hem de benzer bir durumu Osmanlı'nın Paris sefirinin yapması tesadüfünden akıllıca faydalanarak onun da padişahla aynı renk kayığa binmesini engellemiştir.

Yine Paris'te yaşanan bir olay şöyle gelişmiştir: Napolyon, sarayda bir resmî kabul sırasında diğer elçilerle görüştüğü gibi Vefik Efendi'nin de yanına gelerek siyasi ahvalden bahsedip bir münasebetle “*imparatorluğunuz çatırıyor*” diyerek devletin yıkılmak üzere olduğunu anlatmak istediğinden Vefik Efendi ciddiyetle “*bizim memleketimiz, Fransa'ya uzaktır. Bu sebeple zatı haşmetanelerinin hakkımızda daima doğru malumat alamayacakları tabiidir. Bendeniz, Paris'te bulunduğumdan memalikinizin ahvalini yakından görüyorum. Çatırdayan sizin*

imparatorluğunuzdur” cevabını vermiştir. İmparator sıkılarak bir şey söylemeden çekilmiştir. Tüm bu olanları dinleyen İngiliz sefiri, imparatora verdiği cevaptan dolayı tebrik etmesi üzerine, Ahmed Vefik Efendi *“bu cevabı siz verebilirdiniz. Zira devletinizin, sizi himaye edeceği şüphesizdir. Benim devletim ise ehemmiyetsiz bir şikâyet vukuunda beni azl eder”* demiştir (İnal, 1944: 657; Pakalın (a), 1942: 307).

Ahmed Vefik verdiği bu cevaplar ile sadece Napolyon’u susturmakla kalmamış İngiliz sefirini de onu tebrik etmesine pişman etmiştir. Burada İngiliz sefirine dediği gibi Osmanlı Devleti onu böylesi bir durumda azledebilirdi ki onun da ifade ettiği gibi Batılı devletler karşısında kendi ülkesinin onuru uğruna bir şeyler yapsa dahi Batılı devletlerin şikâyeti karşısında görevden alınma ihtimali çok yüksektir. Zaten Ahmed Vefik Efendi de bu yönünden ötürü yükselmeler kadar azillerle dolu bir memuriyet yaşamıştır fakat söyleyeceği sözleri de esirgememesi her şeye rağmen cesaretinin göstergesidir.

Yine Paris elçiliği zamanında anlatılan bir anekdot şöyledir: Bir gün Ahmed Vefik, Sefaret-i Osmaniye’ye ait valizinin açılmış olduğunu görür. Bundan o kadar müteessir olur ki çanta ile kendisine gönderilmiş olan tütünün resmini tesviye edinceye kadar pek ziyade muazzep olur ve Mösyö Thouvenel (Paris Sefiri)’e de müracaatla şikâyet ve şayet böyle bir hal tekerrür ederse hükümet-i metbuasına mukabele –bi’l- mal yapılması için müracaat edeceğini ve o vakit hangi tarafın su’i isti’mal ettiği tezahür eyleyeceğini beyan eder. Nazır, me’muriyyetinin la-yuhti olduğunu söyleyince, Ahmed Vefik Efendi, *‘Zannettiğiniz kadar değil, Ekselans, bugün filan müessesenin senevi 70.000 bin franklık mücevheratı, rüsum-ı lazimeyi tesviye etmeksizin hangi mecradan celbettiğini bütün İstanbul pek iyi biliyor!’* der ve pek tabii ihtilaf baş gösterir (İnal, 1945: 659, Pakalın (b), 1942: 129).

Burada, yapılan anlaşmaya rağmen Osmanlı sefirinin valizinin açılması Ahmed Vefik tarafından Osmanlı Devleti’ne karşı yapılan bir hakaret olarak algılanmıştır. Bu durumu düzeltmesi gerekirken Fransız elçisinin memuriyetini savunması üzerine Ahmed Vefik Paşa gerçekleri ifade etmiş ve 70.000 Frank olan mücevheratın İstanbul’a sefaret kanalıyla sokulduğunu bütün İstanbul’un bildiğini belirtir.

Devletlerarası anlaşmaya ne kadar hassasiyet gösterdiğinin anlaşılacağı yukarıdaki anektod gibi dini konularda da ne kadar hassas olduğunu gösteren bir anektod ise şöyledir; Ahmed Vefik Paşa Paris sefiri bulunduğu sırada, Paris tiyatrolarından birinde, bir gece Hazret-i Muhammed'e dair bir piyesin sahneye konulacağını işitince, bunun men'ini Hariciye Vekâleti'nden talebetmiş ise de, kulak verilmediğinden, oyun gecesi tiyatroya gidip, perde açıldığı sırada sahnenin ortasında görünmesi üzerine oyunun temsil edilmediği, o vakte yetişen birkaç zattan işitilmiştir. Aynı hadise dolayısıyla, Türkleri tahkir eden bir piyesin oynandığı gece, İmparator'un tiyatro locasından Ahmed Vefik Paşa'nın son derece hiddetli bir halde çıkıp gittiği ve bu yüzden Napoleon'u gücendirmiş olduğu da rivayet edilir (Tansel, 1964: 135). Böylelikle hem dinini hem de milletini rencide edecek herhangi bir durumdan kurtarmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın Tahran elçiliği dönemine denk gelen bir fıkra şöyledir; Paşa'nın Tahran'da Büyükelçi iken, bir kabul resminde Şah'ın huzuruna girmesi icap etmiştir. Şah'ın bulunduğu salona girilen kapı, kasten küçük yapılmıştır. Şah'ın huzuruna girecekler oradan ancak iki büklüm olarak geçebileceklerdir. Vefik Paşa kapıyı görünce Osmanlı İmparatorluğu elçisinin iki büklüm huzura girmesini kabul edememiş, hemen dönüp eğilerek arka arka yürümüş ve salona bu şekilde girmiştir (Yesari, 1952: 1290).

Ahmed Vefik Paşa Bursa'da vali iken Mudanya kaymakamına belirli bir sınıra değin Bursa yolunun iki tarafına ağaç diktirmesini emreder. Getirilen fidanlar artınca kaymakam sınırı aşmayı sakıncalı bulmaz. Ahmed Vefik, bu durumu görünce belirli sınırdan ötede kalan dikili ağaçların hepsini söktürür. Nedeni sorulunca; “*Mudanya kaymakamı verdiğim emri bu kere fazla icra etti, yarın da eksik icra edebilir. Tamamını icraya alışmalıdır*” der (Güray, 1991: 29). Bu olay verdiği görevlerin tam anlamıyla yerine getirilip dikkate alınmasına gösterdiği özenin belirli örneği olmuştur.

Görevi süresince ne kadar adil olduğunun bir göstergesi olan bir durum şöyle gelişmiştir: “*Bir gün, maiyet me'murlarından biri, ufak-tefek borçlarından dolayı Ahmed Vefik Efendi'ye şikâyet edilmiş idi. Müşar-ü ileyn, medyunu, nezdine da'vet ve eday-i deyn için bir mehil ta'yin etmiş ve fakat inkıza-i mühleti müteakip yine*

şikayet vuku bulmuş idi. Bunun üzerine müşa-ü ileyn, memur-ı medyunu tekrar celbederek sormuş:

'Buraya nasıl geldiniz?'

'Beygir ile efendimiz'

'Çok a'la, oturunuz!'

"Metaakıben ellerini birbirine vurarak, içeriye giren kapıcının kulağına birkaç söz söylemiş... Biraz sonra kapıcı tekrar gelerek, bir miktar para getirip çıkmış. Ahmed Vefik Efendi, getirilen parayı ikiye ayırarak, bir kısmını dayine uzatıp, 'Buyurun! Bu sizin alacağınız' demiş ve medyuna da, 'Bu da size kaldı!' deyip, mütebaki parayı vermiş. Me'mur bundan bir şey anlamayınca demiş ki, 'Tereddüt etmeyin, verdiğim para, pazarda sattırdığım atınızın bakiye-i bedelidir!'" (Tansel, 1965: 150; İnal, 1945: 713; Pakalın (a), 1942: 128).

Ahmet Vefik Paşa'nın zengin kitaplığına giren bir kişi, çoktandır arayıp bulamadığı bir kitabı görerek *"Bir gece için ihsan buyurunuz, okuyup iade ederim"* deyince, Paşa kitabı elinden alıp yerine koymuş *"Ben bu kütüphaneyi bir gece için şundan bundan aldığım kitaplarla vücade getirdim."* karşılığını vermiştir (Güray, 1991: 34).

Bursa da vali iken arabasıyla sokak sokak dolaşır ve arabacıyı kasten çıkmaz sokaklara sokarak, araba durunca, *"Vali Paşa'nın arabası hiç durmak olur mu?"* diyerek, Belediye'den amele celbiyle, karşı gelen duvarı hemen yıktırır imiş. Bu suretle bir hayli çıkmaz sokağı açmıştır (Tansel, 1965: 154). Ahmed Vefik Efendi'nin neden direk çıkmaz sokakları açtırmak gibi bir emir vermek yerine bu türlü bir yola başvurduğunu anlamak güç ancak belki de sırf arabası durmasın diye duvar yıktırarak kadar kendine önem verdiğini göstererek başkalarının da ona göstereceği saygıyı etkilemek istemiştir.

Yine Bursa'da caddeleri genişlettiği sırada, Yürüyen Dede isminde bir türbenin yıktırılmasıyla sokağa ilavesi lazım gelmiş. Ahmet Vefik Paşa, ulema ve eşraftan bazıları ile beraber türbenin başına giderek, *"Yürü, ya dede!"* diye üç defa seslendikten sonra, *"Dede Hazretleri elbette yürüyüp gitmiştir, ayakaltında kalmayacak ya!"* diyerek, türbeyi yıkmalarını emretmiştir (Tansel, 1965: 156;

Ertaylan, 1939: 15; Pakalın (a), 1942: 303). Burada Ahmed Vefik Paşa yol yapımı için halkın türbenin yıkılmasından rahatsız olacağını bildiği için kimseyi kırmadan işin içine tatlı bir mizah karıştırarak kimsenin sesi çıkmadan türbeyi yıktırmayı başarabilmiştir.

Bursa Valiliği sırasında kendisine, hangi özelliklere sahip maliyeci ve kaymakamların devleti tam anlamıyla temsil edebilecekleriyle ilgili bir soru sorulduğunda, “*M harfi birçok meziyeti olması gereken kişilerdir*” cevabını vermiştir.

M Harfli meziyetleri şöyle sıralamıştır:

Muteber (sözü geçen, itibar edilen kişi),

Mutena (özen gösteren),

Mutedil (aşırı olmayan, ılımlı, ölçülü olabilen kişi),

Mutezim (azimli, hırslı),

Muvakkit (zamanını iyi ayarlayabilen, dakik),

Muvaffak (başarılı),

Muzaffer (başarılı),

Müceddid (yenilikçi),

Müdebbir (tedbirli, işin sonunu düşünebilen, ileriye görebilen, planlamacı),

Müeyyid (kuvvetlendiren, disiplinli, kural ve yönetmelikleri uygulayan),

Müfekkik (düşünen, fikir üreten),

Müferrih (ferahlık veren, sıkıntı gideren, güler yüzlü kişi),

Mühib (heybetli),

Mükrim (misafirperver, ikram edici),

Mültefit (iltifat eden, nazik, kibar),

Mümeyyiz (iyiyi kötüden ayıran, kibar),

Münevver (aydın, kültürlü),

Mübeşşir (sevindirici haber veren, müjdeleyici),

Mübeccel (yüceltilmiş, büyütülmüş)

Muvahhit (tek Allah’a inanan),

Mücerreb (tecrübeli, deneyimli),

Müheyya (hazır olan),

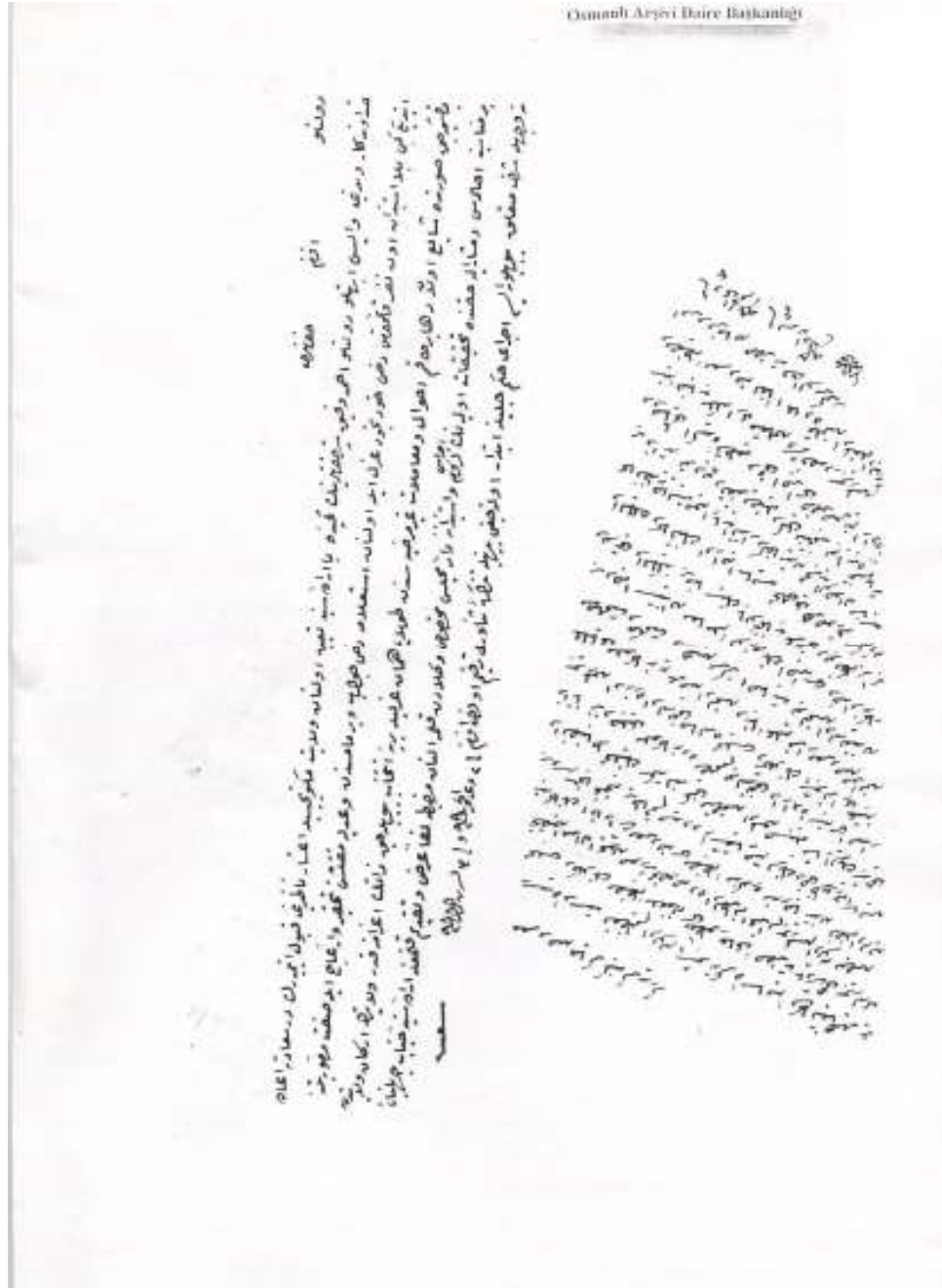
Mufarık (ayırabilen, ayırt edici, incelikleri fark eden) (Muallimoğlu, 1976: 382)

Ek 3: Ahmed Vefik Paşa'nın Hastalığı Dolayısıyla Bursa'ya Gitme Talebine İnanılmayarak Gerçek Nedenin Öğrenilmek İstenmesi²⁶

دوقه پاشا حضرتيك عارضه وجوديه جيته داخل المداواته موقفاً برسر برغمتمى آئينه دار
 زكوه سلك ليدترقره دارونه زكوه سيمه جناب وكاتنا هيدى بوخام نظور عيال بوياي
 موسم صيفك حلونده صياقلا باهمم و بنا عليه برورنك موكمي كيمس اولديغنده مس ايلك
 بوغمتمى بديل شوره بقه برنه بقى اولوبه كيمي وارو فطر على اولديغنده وارو ايش
 بنك ايلك ارمخوصى حصه صدر اعظميدنه طرف عبداً نه كونه مسه اوليغى بوعدده مس ايلك
 صاا كونه على السوغتمى تصيمم المديكده سب حقيقى غريمك صورتاً مناسبه و نه كونه
 عيىن و بيايه سيمى ارمخوصى قما يوره جناب بطوكانه اقضاي جليلده الوصيه اولوبه

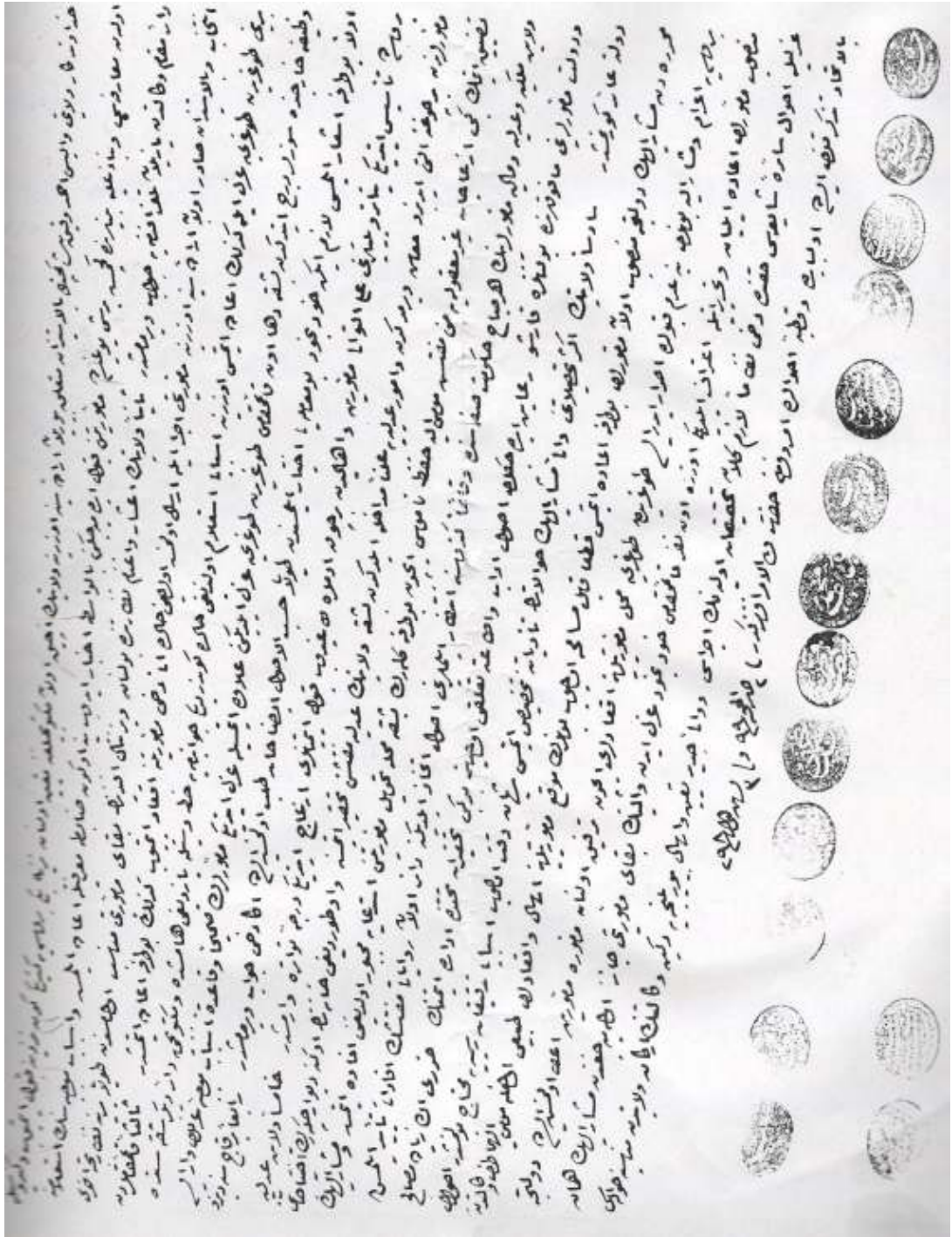
²⁶ BOA, YEE, No:5/110

Ek 4: Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği'nden Azledilmesi²⁷

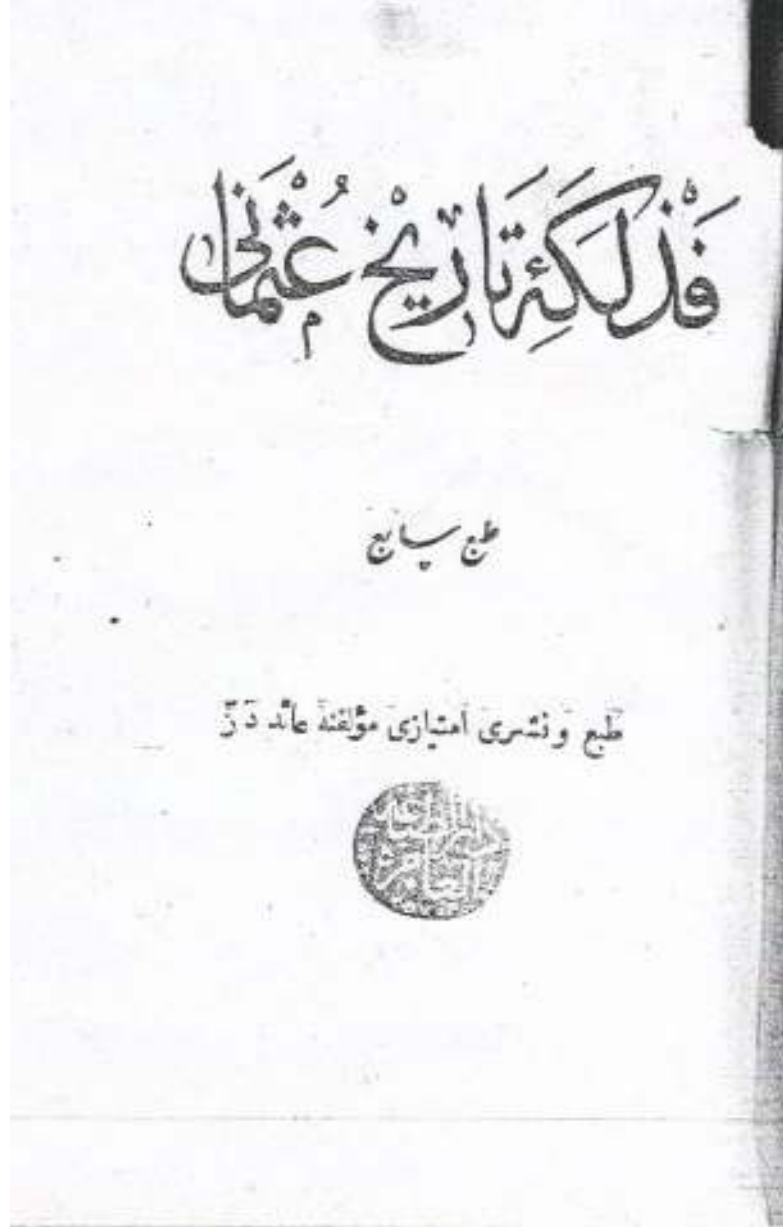

²⁷ BOA, İ. MMS, No: 71/3312

Ek 5: Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği'nden Neden Azledildiği²⁸

Ek 6: Fezleke-i Tarih-i Osmanî adlı eserin kapağı²⁹

²⁹ Ahmed Vefik Paşa, 1295: Kapak

Ek 7: Bursa'da Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosunda Bulunan Resimleri I³⁰

³⁰ Çeri, 1997: 417

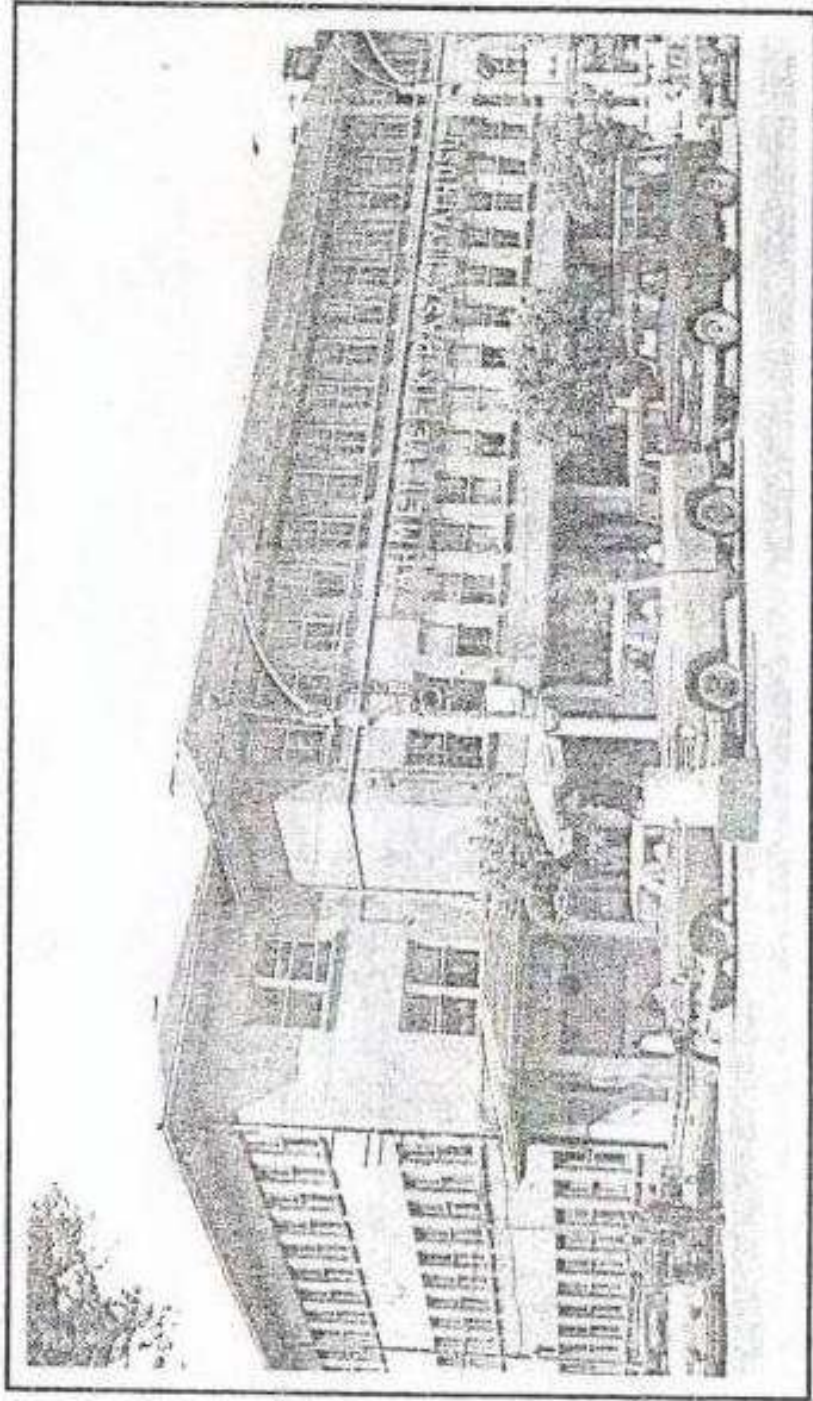
Ek 8: Bursa'da Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosunda Bulunan Resimleri II ³¹

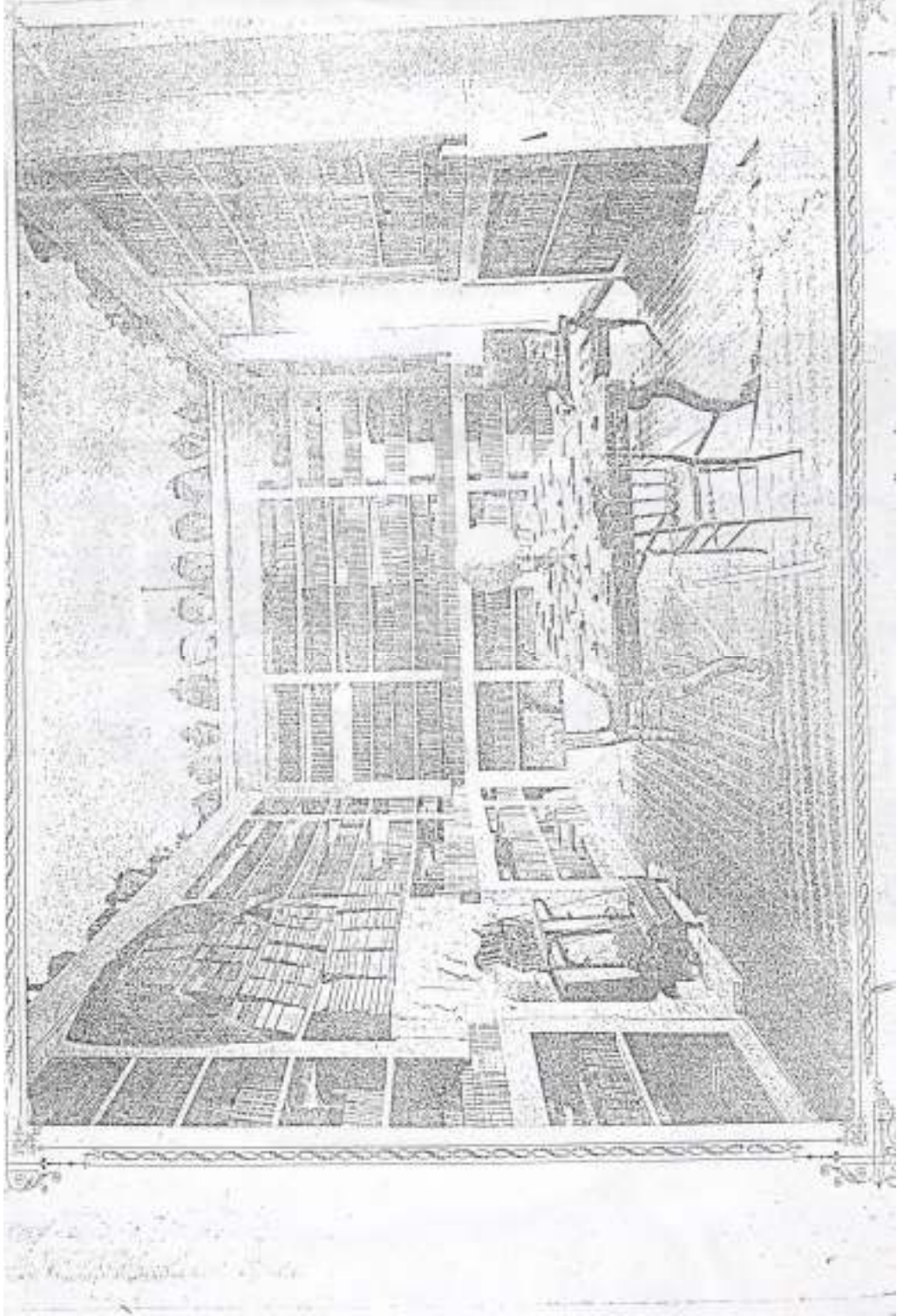
³¹ Çeri, 1997: 418

Ek 9: Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu³²

³² Kosifoğlu, 2000: 119

Ek 10: Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi³³

³³ Çeri, 1997: 419

KAYNAKÇA
ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclisi Mahsus, No: 71/3312

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı, No: 5/110

GAZETELER

- **Ceride-i Havadis**, Nu: 711, 24 Muharrem 1271
- **Ceride-i Havadis**, Nu: 717, 13 Rebi'ül Evvel, 1271
- **Milliyet Gazetesi**, 19 Nisan 2009
- **Tasvir-i Efkar**, Nu: 66, 24 Şaban 1279
- **Tasvir-i Efkar**, Nu: 70, 27 Şaban 1279
- **Tasvir-i Efkar**, Nu: 199, 20 Mayıs 1864
- **Tercüman-ı Ahval**, Nu: 411,12 Kasım 1863
- **Tercüman-ı Ahval**, Nu: 412, 17 Kasım 1863
- **Tercüman-ı Ahval**, Nu: 599, 3 Ramazan 1281
- **Sabah Gazetesi**, 22 Temmuz 1876

KİTAP VE MAKALELER

- Ahmed Vefik (1295), **Fezleke-i Tarih-i Osmani**, Matba-i Amire
- Ahmed Vefik, **Hikmet-i Tarih**
- Ahmed Lütfü (1302), **Tarih-i Lütfü**, C. V, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası
- AKÇURA, Yusuf (2005), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara: Lotus Yayınevi
- AKÜN, Ömer Faruk (1989), “Ahmed Vefik Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, C.2, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 245–268
- AKYILDIZ, Ali (2003), “Maarif-i Umumiyye Nezareti”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 273
- ANTEL, Sadrettin Celal (1999), “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, Kısım I, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 446–449
- BABİNGER, Franz (1982), **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, (çev. Coşkun Üçok), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- BAYKAL, Bekir Sıtkı (1971), “Kemalist Tarih Tezi”, **Bellekten**, C. 25, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 539
- BERKTAY, Halil (1983), “Tarih Çalışmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 2460
- BURCU, Ebru (2002), “Yenileşme Dönemi Türk Tiyatrosu ve Ahmed Vefik Paşa”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 502–506
- ÇALIŞLAR, Aziz (1995), “Ahmed Vefik Paşa”, **Tiyatro Ansiklopedisi**, Ankara: T.T.K, s. 10,11
- ÇERİ, Bahriye (1997), **Ahmed Vefik Paşa; Devir-Şahsiyet-Eser**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

- ÇETİNSAYA, Gökhan (1999), “İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid’in Panislamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, **Osmanlı**, C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- CEVİZCİ Ahmet (2002), “Aydınlanma”, **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 111–114
- ÇOLAK, Mustafa (2000), “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Orta Avrupa’da Türk İmajı ve II. Viyana Kuşatması İle Kazandığı Boyut”, **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu**, Ankara: Merzifon Vakfı Yayınları, s. 265–272
- ÇOLAK, Mustafa (2006), **Osmanlı-Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913–1918)**, Isparta: Fakülte Kitabevi
- ÇOLAK, Mustafa (2008), **Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- DAVİSON, Roderic (1997), **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Papirüs Yayınları
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1990), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara: Aydın Kitabevi, s. 1044.
- DÖLEN, Emre (1996), “Kartpostallarla Geçmişte Bursa”, **Tarih ve Toplum**, C. 26, S. 153, s. 26–37
- DUMAN, Hasan (1982), **Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)**, İstanbul: İrcica Yayınları
- DÜRDER, Baha (1967), “Fasülyeciyan”, **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 176,177
- ERASLAN, Cezmi (1999), “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, **Osmanlı**, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- EREN, A. Cevad (1979), “Tanzimat”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul: M.E.B, s.755-759
- ERGİN, Osman (1977), **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul: Eser Matbaası

- ERSANLI, Büşra (2002), **İktidar ve Tarih**, Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezi’nin Oluşumu (1929–1937), İstanbul: İletişim Yayınları
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1932), **Ahmed Vefik Paşa**, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi
- FEVZİOĞLU, Hamiyet Sezer (2008), “Lübnan Sorunu Başlarında Beyrut’ta Yabancı Faaliyetler”, **XIII. Yy’dan Günümüze Orta Doğu’daki Gelişmelerin Türkiye’nin Güvenliğine Etkileri (4-5 Nisan 2007), On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler)**, Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 50-62
- GÖKALP (a), Ziya (1976), **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- GÖKALP (b), Ziya (1976), **Türk Töresi**, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları
- GÖKALP (c), Ziya (1976), **Türkçülüğün Esasları**, Haz. Mehmet Kaplan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- GÖKALP (d), Ziya (1976), **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları
- GÜRDAY, Sevim (1991), **Ahmed Vefik Paşa**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- HAŞİM, Ahmet (1928), **Gurabahane-i Lakkakan**, İstanbul: İlhami Fevzi Matbaası
- HİSAR, Abdülhak Şinasi (1971), **Geçmiş Zaman Fıkraları**, İstanbul: Varlık Yayınları
- İNAL, Mahmud Kemal (1945), **Son Sadrazamlar**, C. I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- İNAN, Abdulkadir (1988), **Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KAFESOĞLU, İbrahim (2000), **Türk Milli Kültürü**, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- KARAL, Enver Ziya (1983), **Büyük Osmanlı Tarihi**, C. IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

- KARAL (a), Enver Ziya (2000), **Osmanlı Tarihi**, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- KARAL (b), Enver Ziya (2000), **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- KARPAT (a), Kemal H. (2006), **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İstanbul: İmge Kitabevi
- KARPAT (b), Kemal (2006), "Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış", **Doğu-Batı, Entelektüeller I**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, S. 35, s. 61–84
- KESER, N. (2005), "Neo-Klasisizm", **Ütopya Sanat Sözlüğü**, Ankara: Ütopya Yayınları
- KOSİFOĞLU, Mesut Haluk (2000), **Bursa Tarihi**, Bursa: Zikir Yayınları
- KODAMAN, Bayram (1987), **II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- KODAMAN, Bayram (1993), "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, İstanbul: Çağ Yayınları
- KODAMAN, Bayram (1999), "II. Abdulhamid Hakkında Bazı Düşünceler", **Osmanlı**, C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- KODAMAN, Bayram (2002), "II.Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", **Türkler**, C.13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- KURAN, Ercüment (1997), **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- KURTCEPHE, İsrail (2007), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara: Alp Yayınevi
- KUSHNER, David (1979), **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876–1908)**, (çev. Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem), İstanbul: Kervan Yayınları
- LAMARTİNE, Alphonse de (1971), **Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları**, (çev. Nurullah Berk), İstanbul: Yenilik Kitabevi
- LAURENT, Beatrice Saint (1996), "Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi", **Modernleşme**

- Sürecinde Osmanlı Kentleri**, (çev. Ali Berktaş), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 79–98
- LEE, Hee Soo (1999), “II. Abdülhamid ve Doğu Asyadaki Pan-İslamist Siyaseti”, **Osmanlı**, C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- LEWIS, Bernard (2004), **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- MAHÇUPYAN, Etyen (2006), “Hangi Entelektüel”, **Doğu-Batı, Entelektüeller I**, Ankara: Doğu Batı Yayınları, S. 35, s.11–25
- MARDİN, Şeref (1992), **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İstanbul: İletişim Yayınları
- MATEI, Ion (1972), “Ahmed Vefik Paşa’nın Rumenlerle Münasebeti”, **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.20, (çev. Zeynep Kerman), s. 49–91
- MUALLİMOĞLU, Nejat (1976), **Politikada Nükte**, İstanbul: Muallimoğlu Matbaası
- ORTAYLI, İlber (1985), **Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul: Hil Yayınları
- ORTAYLI, İlber (2004), **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları
- ORTAYLI, İlber (2007), **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara: Cedid Neşriyat
- ÖNEN, Nizam (2005), **Macaristan ve Türkiye’de Turancılık**, İstanbul: İletişim Yayınları
- ÖZCAN, Azmi (2007), “Osmanlıcılık”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 486
- ÖZKAYA, Olcay (2002), **Tanzimat Devri Cebel-i Lübnan Olayları (1860–1861)**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ÖZTÜRK, Nazif (1995), “Evkaf-ı Hümayun Nezareti”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları s. 521

- PAKALIN (a), Mehmet Zeki (1942), **Ahmed Vefik Paşa**, İstanbul: Ahmed Said Matbaası
- PAKALIN (b), Mehmet Zeki (1942), **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, İstanbul: Ahmet Said Matbaası
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993), “Sıbyan Mektebi”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.201,202
- SANDER, Oral (1987), “Anka’nın Yükselişi ve Düşüşü”, **Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, s.132–140
- SARAY, Mehmet, (1999), **Türk- İran İlişkileri**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
- SARINAY, Yusuf (1994), **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931)**, İstanbul: Ötüken Yayınları
- SÜREYYA, Mehmet (1996), **Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri**, Haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Şanizade, Ataullah (1291), **Şanizade Tarihi**, İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası
- ŞEREF, Abdurrahman (1980), **Tarih Söyleşileri**, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası
- TANPINAR, Ahmed Hamdi, (1984), “Ahmed Vefik Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, C.I İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s.208–210
- TANPINAR, Ahmed Hamdi (2001), **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul: Çağlayan Kitabevi
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1964), “Ahmed Vefik Paşa”, **Bellekten**, C.XXVIII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.117–139
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1965), “Ahmed Vefik Paşa’nın Şahsiyeti’nin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri”, **Bellekten**, C.XXIX, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.121–175
- TOKER, Yalçın (1998), **Ahmed Vefik Paşa**, İstanbul: Toker Yayınları

- TUNAYA, Tarık Zafer (2004), **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- UÇMAN, Abdullah (1995), “Encümen-i Daniş”, **İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.176–178
- ULUĞTEKİN, Melahat Gül (2004), **Ahmed Vefik Paşa'nın Çevirilerinde Osmanlılaşan Moliere**, Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- UNAT, Faik Reşit (1987), **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- US, Hakkı Tarık (1939), **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İstanbul
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1979), **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul: Ülken Yayınları
- ÜNVER, Süheyl (1967), “Ahmed Vefik Paşa”, **Türkiye Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C. XVII, S. 1, s. 26–35
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin (2003), **Tarihler ve Yorumları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YESARİ, Mahmud (1952), “Ahmed Vefik Paşa'nın Hayatı ve Eserleri”, **Tarih Dünyası**, C.3, s. 1286–1290
- YİNANÇ, Mükrimin Halil (1940), “Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, **Tanzimat I**, İstanbul: Maarif Matbaası